

universität
wien

MASTERARBEIT / MASTER'S THESIS

Titel der Masterarbeit / Title of the Master's Thesis

Naar de overkant: Topics en motieven in
Marieke Lucas Rijnevelds *De avond is ongemak*

verfasst von / submitted by

Isabel Ritter BA

angestrebter akademischer Grad / in partial fulfilment of the requirements for the degree of

Master of Arts (MA)

Wien, 2022 / Vienna, 2022

Studienkennzahl lt. Studienblatt /
degree programme code as it appears on
the student record sheet:

UA 066 860

Studienrichtung lt. Studienblatt /
degree programme as it appears on
the student record sheet:

Masterstudium Nederlandistik

Betreut von / Supervisor:

Univ.-Prof. Dr. Herbert Van Uffelen

Danksagungen

Würde ich ein Topic Modeling bezüglich meiner Masterarbeit durchführen, so würde sich das Topic wahrscheinlich folgendermaßen ausgestalten:

```
1 [(0,  
2   '0.076*"verwirrung" + 0.061*"seiten" + 0.049*"aufregung" + 0.030*"  
   anspannung" + '  
3   '0.023*"hilflosigkeit " + 0.022*"computer" + 0.022*"hoffnung" + 0.021*"  
   orientierung" + 0.020*"einsamkeit" '  
4   '+ 0.019*"nan"'')]
```

Müsste ich meiner Masterarbeit ein Motiv geben, so wäre es die Fahrt. Es hat sich als Reise ins Unbekannte herausgestellt, welche dazu geführt hat, dass ich sehr viel (über mich selbst) gelernt habe. Auf dieser Fahrt haben mich mehrere Menschen begleitet, ohne die es diese Arbeit nicht geben würde.

Dazu gehört zunächst mein Betreuer Herr Univ.-Prof. Dr. Herbert Van Uffelen. Durch seine Ratschläge und herausfordernden Anmerkungen war es mir möglich, diese Arbeit zu finalisieren. Dank u wel!

Ein großer Dank geht auch an meine Mutter, die mich immer wieder daran erinnert hat, dass alles im Leben seine Zeit hat. Sie hat mich nicht nur während der Erstellung dieser Arbeit unterstützt, sondern auch jede Entscheidung, die mich bis dahin geführt hat, mitgetragen. Danke, Mama!

Und neben diesen zwei Personen gibt es noch meinen Partner Sebastian, meine Schwester Katrin und meinen Freund Clemens, die mich moralisch und emotional in dieser herausfordernden Zeit gestützt haben. Vielen Dank!

Kurzfassung

EINLEITUNG Marieke Lucas Rijnevelds Debütroman *De avond is ongemak* machte den jungen Autor quasi über Nacht zu einem weltweit bekannten Akteur auf dem literarischen Feld. Dieser Erfolg beruht nicht nur auf dem Fakt, dass das Werk mehrere prestigeträchtige Preise gewinnen konnte, sondern auch auf dem Inhalt des Romans, der das Unsagbare in Worte fasst.

ZIELSETZUNG Ziel dieser Masterarbeit ist es eine kombinierte Methode, sprich sowohl eine klassische Motivanalyse als auch eine Computeranalyse für die Extraktion der Motive und Topics aus Marieke Lucas Rijnevelds Roman *De avond is ongemak* anzuwenden. Im Zuge der Analyse sollen nicht nur die Art der Wiedergabe der Motive in den Topics, sondern auch der Mehr- und Minderwert, die Kritikpunkte und das Sichtbarwerden von romanspezifischen Merkmalen besprochen werden.

METHODE Im ersten Teil der Analyse wurde der Roman in das Spannungsfeld zwischen *Antibildungsroman* und Autofiction platziert. In einem zweiten Teil folgte die Motiv- sowie Topic-Analyse: Zunächst wurden anhand von Textpassagen fünf Motive aus dem Roman extrahiert. Anschließend wurde das Topic Modeling durchgeführt, wobei für jeden Abschnitt fünf Topics festgelegt wurden. Im Zuge der Analyse wurden die Fragen der Masterarbeit aufgegriffen. Das LDA-Topic Model wurde anhand der Programmiersprache `Python` implementiert.

ERGEBNISSE Durch die Motivanalyse konnten die folgenden fünf Motive aus dem Roman extrahiert werden: (1) Abend, (2) Paradies, (3) Familie, (4) Sexualität/Körperlichkeit und (5) plötzlicher Tod eines Kindes. Die aus dem Topic Modeling resultierenden Topics wurden anhand von jeweils zwei Polen, die den Begriffen der Topics entsprachen, benannt. Durch das Topic Modeling konnte der Motivanalyse eine neue Untersuchungsebene hinzugefügt werden. Zusätzlich konnten Strukturen des Romans durch die Topics ersichtlich werden. Auch die nähere Betrachtung von Protagonisten wurde durch die Ergebnisse des Modells angeregt. Zu den Kritikpunkten zählten unter anderem die teilweise falsche Verarbeitung von Wörtern und das Enthalten von einigen vagen Begriffen innerhalb der Topics. Nichtsdestotrotz konnte die kombinierte Analyse einen beträchtlichen Mehrwert für die Untersuchung des literarischen Werkes beitragen.

Abstract

INTRODUCTION Marieke Lucas Rijneveld's debut novel *De avond is ongemak* made the young author a world-renowned player in the literary field almost overnight. This success is based not only on the fact that the work won several prestigious prizes, but also on the content of the novel, which puts the unspeakable into words.

OBJECTIVE The aim of this master's thesis is to apply a combined method, i.e. both a classical motif analysis and a computer analysis, for the extraction of motifs and topics from Marieke Lucas Rijneveld's novel *De avond is ongemak*. In the course of the analysis, not only the way in which the motifs are reproduced in the topics, but also the added or not added value, the points of criticism, and the way in which novel-specific features become visible will be discussed.

METHOD In the first part, the novel was classified in the field between *Antibildungsroman* and autofiction. In a second part, the motif- and topic-analysis followed: first, five motifs were extracted from the novel on the basis of text passages. Then topic modeling was carried out, whereby five topics were determined for each section of the novel. In the course of the analysis, the questions of this master's thesis were taken up. The LDA topic model was implemented in the `Python` programming language.

RESULTS Through motif analysis, the following five motifs could be extracted from the novel: (1) evening, (2) paradise, (3) family, (4) sexuality/physicality, and (5) sudden death of a child. The topics resulting from the topic modeling were named on the basis of two poles each, which corresponded to the terms of the topics. Topic modeling added a new level of investigation to the analysis of motifs. In addition, structures of the novel could be seen through the topics. The closer examination of protagonists was also stimulated by the results. Among the points of criticism were the partially incorrect processing of words and the inclusion of some vague terms within the topics. Nevertheless, the combined analysis added considerable value to the study of the literary piece.

Samenvatting

INLEIDING Marieke Lucas Rijnevelds debuutroman *De avond is ongemak* maakte van de jonge auteur praktisch van de ene op de andere dag een wereldberoemde speler in het literaire veld. Dit succes is niet alleen gebaseerd op het feit dat het werk verschillende prestigieuze prijzen heeft gewonnen, maar ook op de inhoud van de roman, die het onzegbare in woorden omzet.

DOELSTELLING Het doel van deze masterscriptie is om een gecombineerde methode, d.w.z. zowel een klassieke motiefanalyse als een computationele analyse, toe te passen voor de extractie van motieven en topics uit de roman *De avond is ongemak* van Marieke Lucas Rijneveld. In de loop van de analyse zal niet alleen worden ingegaan op de wijze waarop de motieven in de topics worden weergegeven, maar ook op de min- en meerwaarde van de methode, de punten van kritiek daarop en de wijze waarop roman specifieke kenmerken zichtbaar worden.

METHODE In het eerste gedeelte werd de roman geplaatst in het spanningsveld tussen *Antibildungsroman* en autofictie. In een tweede gedeelte volgde de motief- en topicanalyse: eerst werden vijf motieven uit de roman gedestilleerd op basis van tekstpassages. Vervolgens werd een topic modeling uitgevoerd, waarbij voor elke sectie vijf topics werden bepaald. In de loop van de analyse werden de vragen van de masterscriptie behandeld. Het LDA topic model werd geïmplementeerd in de programmeertaal **Python**.

RESULTATEN Door de motiefanalyse konden de volgende vijf motieven uit de roman worden geïdentificeerd: (1) avond, (2) paradijs, (3) familie, (4) seksualiteit/lichamelijkheid en (5) plotselinge dood van een kind. De topics die uit de topic modeling voortkwamen, kregen elk een naam met twee polen die overeenkwamen met de termen van de topics. Topic modeling voegde een nieuw niveau van onderzoek toe aan de motiefanalyse. Bovendien konden de structuren van de roman door de topicsheen worden afgeleid. De resultaten van het model stimuleerden ook een nadere beschouwing van de protagonisten. Kritiepunten waren onder meer de gedeeltelijk onjuiste verwerking van woorden en de opname van enkele vage termen in de topics. Niettemin kon de gecombineerde analyse een aanzienlijke meerwaarde opleveren voor de behandeling van het literair werk.

Inhoudsopgave

Danksagungen	i
Kurzfassung	iii
Abstract	v
Samenvatting	vii
Lijst van tabellen	xi
Lijst van figuren	xiii
Listings	xv
1 Inleiding	1
1.1 Digitale geesteswetenschappen	1
1.2 Doelstelling	2
1.3 Inhoud en opbouw	3
2 (Anti-)Bildungsroman en autofictie	5
2.1 <i>Bildungsroman</i>	5
2.1.1 Oorsprong en ontwikkeling van de genre	6
2.1.2 Kenmerken, structuur, thema's en motieven	7
2.1.3 De moderne <i>Bildungsroman</i>	8
2.1.4 <i>Antibildungsroman</i> en andere genres	9
2.2 Autofictie	10
2.2.1 Oorsprong en ontwikkeling	10
2.2.2 Autobiografie versus fictie	12
2.3 Autofictie in de vorm van een <i>Antibildungsroman</i>	14
3 Topic modeling	17
3.1 Uitleg van termen	17
3.2 De methode	20
3.3 Tools en eisen	22
3.4 Uitdagingen en kritiek	24
3.5 Voorbeelden van toepassingen	27
4 Literaire motieven	31
4.1 De term motief	31
4.2 Kenmerken van motieven	32
4.3 Typen motieven	33

5	Marieke Lucas Rijnevelds <i>De avond is ongemak</i>	35
5.1	De auteur	35
5.2	Belangrijke edities	36
5.2.1	Nederlandse editie	36
5.2.2	Duitse editie	37
5.2.3	Britse en Amerikaanse edities	38
5.3	Receptie	39
5.3.1	Nederlandstalige gebieden	39
5.3.2	Het Duitse taalgebied	40
5.3.3	Engelstalige gebieden	42
6	Topic modeling workflow	43
6.1	Pre-processing	44
6.1.1	Convert data type	44
6.1.2	Create dataframe from file	44
6.1.3	Lemmatization	45
6.1.4	Tokenization	46
6.1.5	Part-of-speech tagging	47
6.1.6	Remove unwanted tokens	47
6.1.7	Wrap-up	48
6.2	Topic Modeling	49
6.3	Evaluation	50
6.4	Visualization	51
7	Analyse van <i>De avond is ongemak</i>	53
7.1	Inhoud	53
7.2	Het werk in het literaire spanningsveld tussen de <i>Antibildungsroman</i> en autofictie	55
7.2.1	Rijnevelds debuutroman - een <i>Antibildungsroman</i> ?	55
7.2.2	Rijnevelds debuutroman - een autofictie?	59
7.3	De literaire motieven van het werk	61
7.3.1	Traditionele aanpak	61
7.3.2	Computationele aanpak	71
7.4	Opmerkingen en ervaringen met de benadering	80
7.4.1	Motieven versus topics	80
7.4.2	Min- of meerwaarde	81
7.4.3	Kritiek	82
7.4.4	Het zichtbaar maken van de roman(-specifieke kenmerken)	83
8	Conclusio	85
8.1	Resumé	85
8.2	Toekomstig onderzoek	87
	Bibliografie	89

Lijst van tabellen

6.1	De eerste regels van het dataframe na de import ¹	45
6.2	Dataframe na de pre-processing ²	49
7.1	De topics uit deel I van <i>De avond is ongemak</i> ³	71
7.2	De topics uit deel II van <i>De avond is ongemak</i> ⁴	74
7.3	De topics uit deel III van <i>De avond is ongemak</i> ⁵	78

¹Ritter 2022.

²Ritter 2022.

³Ritter 2022.

⁴Ritter 2022.

⁵Ritter 2022.

Lijst van figuren

3.1	LSA dokument-term-matrix ⁶	21
3.2	An example of a document as generated by the model ⁷	22
3.3	Een visualisatie van een LDA-model met behulp van <code>pyLDavis</code> ⁸	25
5.1	Portret van Marieke Lucas Rijneveld ⁹	36
5.2	Omslag van de Nederlandstalige editie ¹⁰	37
5.3	Omslag van de Duitstalige editie ¹¹	38
5.4	Omslag van de Engelstalige uitgaven (Groot-Brittannië links, Verenigde Staten van Amerika rechts) ¹²	39
6.1	Topic modeling workflow ¹³	43
6.2	Het gebruik van een HMM op een zin ¹⁴	47
6.3	De visualisatie van de topics uit deel I van <i>De avond is ongemak</i> met <code>pyLDavis</code> ¹⁵	51
7.1	De visualisatie van de topics uit deel I van de roman met <code>pyLDavis</code> ¹⁶	73
7.2	De visualisatie van de topics uit deel II van de roman met <code>pyLDavis</code> ¹⁷	76
7.3	De visualisatie van de topics uit deel III van de roman met <code>pyLDavis</code> ¹⁸	79

⁶Bleier e.a. 2020.

⁷D. M. Blei 2010, p. 3.

⁸Sievert en Shirley 2014, p. 64.

⁹Schweizer Radio und Fernsehen 2021.

¹⁰van den Berg 2020.

¹¹van den Berg 2020.

¹²van den Berg 2020.

¹³Ritter 2022.

¹⁴Vajjala e.a. 2020, p. 51.

¹⁵Ritter 2022.

¹⁶Ritter 2022.

¹⁷Ritter 2022.

¹⁸Ritter 2022.

Listings

6.1	Functies voor tokenisatie, lemmatisatie en het verwijderen van stopwoorden ¹	46
6.2	Wrap-up functie ²	48
6.3	Fragment uit het dictionary ³	50

¹Ritter 2022.

²Ritter 2022.

³Ritter 2022.

1 Inleiding

Deze masterscriptie behandelt topic modeling vanuit het perspectief van zowel de digitale geesteswetenschappen als de literatuurwetenschappen. Ze behandelt de stand van onderzoek, de procedure, de toepassingsmogelijkheden en de voordelen en beperkingen topic modeling als kwantitatieve analysemethode, alsmede een onderzoek naar de motieven vanuit het perspectief van de autofictieve *Antibildungsroman*, en de praktische toepassing van de genoemde aspecten op de roman *De avond is ongemak* van Marieke Lucas Rijneveld.

1.1 Digitale geesteswetenschappen

Digitalisering en netwerken hebben de realiteit van ons leven veranderd. Dit geldt ook voor de vakken en methoden van de wetenschap in het algemeen en de geesteswetenschappen in het bijzonder. Dit proces, dat al lang aan de gang is, blijkt niet alleen uit nieuwe cursussen, maar ook uit de oprichting van nieuwe lectoraten, boekenreeksen en internationale conferenties onder de naam ‘digital humanities’. Het is duidelijk dat het hier om een breed begrip gaat. Digital humanities staan voor een set werktechnieken, een set gereedschappen, een set methoden en tegelijkertijd voor een aparte discipline en een community. Een eenvoudige definitie is om deze reden moeilijk. Een definitie van digital humanities zou als volgt kunnen luiden:

“Digital humanities interprets the cultural and social impact of the new information age as well as creates and applies new technologies to answer cultural, social, and historical questions, both those traditionally conceived and those enabled by new technologies.”¹

De digitale geesteswetenschappen hadden hun begin in het midden van de 20^e eeuw, toen een Italiaanse jezuïet, pater Roberto Busa, met behulp van een *IBM*-medewerker bezig was met het archiveren van Latijnse termen uit de middeleeuwen.² Van de jaren zeventig tot het midden van de jaren tachtig van de 20^e eeuw werden de basis en de tot dan toe verworven kennis over digitale geesteswetenschappen gestabiliseerd en verdiept. De nieuw verworven informatie vond dankzij de technische vooruitgang zijn weg naar universiteiten en scholen, waardoor ze snel kon worden verspreid.³ Vanaf het midden van de jaren tachtig tot het begin van de jaren negentig van dezelfde eeuw waren er aanzienlijke vorderingen bij het effenen van de weg voor de digitale geesteswetenschappen. Technische ontwikkelingen, zoals de pc of e-mail, speelden een grote rol in deze snelle vooruitgang. Het gebruik en de commerciële verspreiding gaan tot op de dag van vandaag door en luiden een nieuw technisch tijdperk in.⁴

¹University of California 2020.

²Busa 1980, p. 83.

³Hockey 2008, p. 7.

⁴Hockey 2008, p. 11.

De grootste mijlpaal in de geschiedenis van de digitale geesteswetenschappen is het internettijdperk, dat begin jaren negentig zijn intrede doet. Geen enkele andere uitvinding helpt de digitale geesteswetenschappen om innovatiever te ontwikkelen dan het internet of het ‘World Wide Web’. Het internet is tegenwoordig het eerste aanspreekpunt voor veel studenten en wetenschappers, niet in de laatste plaats omdat al meerdere generaties zijn opgegroeid met deze technologie.⁵

1.2 Doelstelling

De doelstelling van deze masterscriptie is het verkennen van de mogelijkheden, voordelen en beperkingen van topic modeling in verbinding met motiefanalyse. Vooraf wordt *De avond is ongemak* van Marieke Lucas Rijneveld geanalyseerd tegen de theoretische achtergrond van de *Antibildungsroman* en de autofictie.

De reden om de roman te onderzoeken op zowel autofictieve als specifieke kenmerken van *Antibildungsroman* is om een literatuurwetenschappelijke basis te leggen voor de analyse van motieven. Door het werk in te bedden in een literaire genrecontext is het mogelijk de motieven van *De avond is ongemak* te onderzoeken of en hoe topics hierbij een steun kunnen zijn. Op het eerste gezicht lijkt de plaatsing van de roman in het spanningsveld tussen *Antibildungsroman* en autofictie arbitrair. Niettemin suggereren verschillende kenmerken van de roman, evenals bepaalde motieven, dat de roman kan worden toegeschreven aan het genre van de *Antibildungsroman*, zoals in detail zal worden besproken in hoofdstuk 7 van deze masterscriptie. Tegelijkertijd zal er aandacht worden besteed aan autofictionele kenmerken. In verschillende interviews met de auteur wordt namelijk vermeld dat er gelijkenissen zijn tussen de hoofdpersoon van het boek en de auteur.

Om uit te werken welke plaats topic modeling kan innemen ten opzichte van de analyse van motieven van literaire teksten, in dit geval romans, werden de volgende vragen geformuleerd, die ook in de loop van deze scriptie zullen worden beantwoord:

1. Stemmen de motieven van de traditionele analyse overeen met de topics van de topic modeling? Zo niet, zijn de motieven op een andere manier zichtbaar in de resultaten van de topic modeling?
2. Welke meerwaarde levert de computeranalyse op bij de studie van motieven in een literair werk?
3. Wat zijn de kritieken op de resultaten van topic modeling? In het bijzonder: Wat zijn de beperkingen van topic modeling met betrekking tot dit corpus?
4. Welke speciale kenmerken van *De avond is ongemak* worden onthuld door topic modeling?

⁵Hockey 2008, p. 17.

1.3 Inhoud en opbouw

Om de antwoorden op deze vragen te vinden, is eerst een theoretische kader nodig. Daartoe zullen vier gebieden nader worden onderzocht: (1) *(Anti-)Bildungsroman* en autofictie, (2) topic modeling, (3) literaire motieven en (4) Marieke Lucas Rijnevelds *De avond is ongemak*. In het tweede deel van deze scriptie wordt de workflow voor topic modeling toegelicht en de *De avond is ongemak* concreet geanalyseerd.

Zoals reeds vermeld gaat hoofdstuk 2 over de *(Anti-)Bildungsroman* en autofictie. Het begint met een uiteenzetting over de *Bildungsroman*, de oorsprong en de ontwikkeling ervan alsmede de kenmerken, de structuur, de thema's en de motieven. Dit wordt steeds geïllustreerd met voorbeelden. Daarna volgt een uitweiding over de *Antibildungsroman* en andere verwante genres. Verder worden de oorsprong en de ontwikkeling van de autofictie toegelicht en het verschil uitgelegd tussen autobiografie en fictie. Het hoofdstuk wordt afgesloten met een toelichting over autofictie in de vorm van een *Antibildungsroman*.

In hoofdstuk 3, 'Topic modeling', wordt het theoretische kader van de methode die in dit proefschrift centraal staat, beschreven. Topic modeling wordt gedefinieerd en uitgelegd vanuit het perspectief van de digitale geesteswetenschappen. Het concept en de functionaliteit worden toegelicht met een focus op het probabilistische topic model 'Latent Dirichlet Allocation' en de belangrijkste methoden, tools en bijdragen worden genoemd. Aan de hand van voorbeelden wordt aangetoond hoe topic modeling kan worden gebruikt bij de tekstanalyse. Daarnaast wordt de aandacht gevestigd op de problemen van de methode die in de onderzochte literatuur worden gethematiseerd, evenals op voorstellen voor oplossing.

In hoofdstuk 4, 'Literaire motieven', wordt het theoretisch kader voor het gelijknamige onderzoeksgebied voorgesteld. Het hoofdstuk bestaat uit drie delen. Eerst wordt een definitie van de term motief gegeven, vervolgens worden de kenmerken van literaire motieven gepresenteerd. Het derde deelhoofdstuk behandelt de verschillende typen motieven.

Hoofdstuk 5, 'Marieke Lucas Rijnevelds *De avond is ongemak*', introduceert de Nederlandse auteur Marieke Lucas Rijneveld, zijn oeuvre in het algemeen en de roman *De avond is ongemak* in het bijzonder. Dit hoofdstuk bespreekt bovendien de belangrijke uitgaven van het werk en de receptie ervan in Nederlandstalige, Duitstalige en Engelstalige gebieden.

Hoofdstuk 6, 'Topic modeling workflow' beschrijft stap voor stap het proces van topic modeling, met de roman van Marieke Lucas Rijneveld als corpus. De workflow wordt beschreven en er wordt toegelicht welke (traditionele) stappen werden aangevuld of aangepast. Het hoofdstuk is onderverdeeld in pre-processing, topic modeling, evaluation en visualization. De nadruk ligt hier op de afzonderlijke stappen en nog niet op de resultaten.

In hoofdstuk 7 wordt *De avond is ongemak* geanalyseerd. De analyse bestaat uit vier delen: Nadat de inhoud van de roman is beschreven, krijgt het spanningsveld tussen *Antibildungsroman* en de autofictie in de onderzochte roman de nodige aandacht. Het derde deel van de analyse is gewijd aan de motieven in het werk. Vijf motieven zullen nader worden bekeken. Dan volgt de analyse van de roman met topic modeling en zullen – om de vermelde onderzoeksvragen te beantwoorden – de resultaten van de literatuur-

1 Inleiding

wetenschappelijke analyse met die van de topic modeling worden vergeleken. Dan zal blijken welke doelen bereikt kunnen worden, welke meerwaarde topic modeling heeft, welke problemen opgelost kunnen worden en wat de grenzen van topic modeling in het kader van het onderzoek naar literaire motieven zijn.

Afsluitend volgt een conclusie in de vorm van een resumé en een reflectie over mogelijke vervolgprojecten.

2 (Anti-)Bildungsroman en autofictie

Zoals reeds in de inleiding vermeld, suggereert Rijnvelds romandebuut op verschillende plaatsen dat het qua structuur en motieven een autofictieve *Antibildungsroman* is. De classificatie als autofictie kan ook worden afgeleid uit verschillende parateksten. Daarom zal in dit hoofdstuk zowel de *Antibildungsroman* in de context van de *Bildungsroman* als de tekstsoort autofictie nader worden beschreven. Het eerste deel gaat over de *Bildungsroman*. De geschiedenis, de classificatie en de kenmerken worden besproken. Daarnaast zullen de bedoeling en de klassieke structuur van werken in dit genre worden besproken. Het belangrijkste onderdeel in het kader van deze masterscriptie is de kwestie van het subgenre *Antibildungsroman*. Het tweede onderdeel van het hoofdstuk behandelt de tekstsoort autofictie. Eerst zullen begrippen en definities worden gepresenteerd. Vervolgens zullen kenmerken van de autofictie worden opgesomd. Verder zal een afbakening van de tekstsoort autobiografie worden gemaakt. Het laatste gedeelte van dit hoofdstuk gaat over autofictie in de vorm van een *Antibildungsroman*.

2.1 *Bildungsroman*

Vooraleer men dieper ingaat op de *Bildungsroman* is het term opvoeding (Duits: *Bildung*) uit te leggen. Volgens Jacobs en Kraus ligt de uitdaging van de beschrijving van het genre in het woord *Bildung* en de dubbelzinnigheid ervan.¹ Het woord vindt zijn oorsprong in *bilden*, een Duits werkwoord dat vertaald ‘vormen, vormen, voortbrengen, verbeelden’ betekent. In figuurlijke zin staat het voor ‘opvoeden, de geestelijke vermogens ontwikkelen’. Het begrip, dat zijn oorsprong in de 8^e of 9^e eeuw heeft, won vooral in het midden van de 18^e eeuw aan belang, omdat het vanaf toen met pedagogie werd geassocieerd. Sinds die tijd wordt onderwijs gezien als de vorming van de mens. Dit gebeurt zowel geestelijk als mentaal.² Centraal in het onderwijs staan de aspecten objectiviteit, subjectiviteit en transitiviteit. Objectiviteit kan in deze context worden opgevat als de definitie van zowel de onderwijsinhoud als de onderwijsdoelstellingen. Subjectiviteit daarentegen verwijst naar de intrinsieke motivatie van de leerling en de zelfwerkzaamheid. Transitiviteit heeft zowel betrekking op de personen als op de instellingen die een rol spelen bij de opvoeding van anderen.³

Sinds de invoering van het begrip onderwijs heeft het een voortdurende verandering van betekenis ondergaan. In een van de meer actuele definities van de term, schetst de Duitse pedagoog Wolfgang Klafki *Bildung* als volgt:

“[...] ein großer Komplex von Erkenntnissen, Fähigkeiten, Fertigkeiten, den im Prinzip *alle* Menschen, die einer Gesellschaft auf einem bestimmten Ent-

¹Jacobs en Krause 1989, p. 18.

²Pfeifer 1993.

³Anzenbacher 1999, p. 13.

wicklungsniveau technischer, ökonomischer, sozialer, politischer, kultureller Art angehören, sich aneignen müssen, um notwendige Aufgaben des alltäglichen Lebens selbständig bewältigen zu können, legitime Interessen wahrnehmen sowie an der Gestaltung und der Weiterentwicklung der Gesellschaft mitwirken zu können. Dafür ist es notwendig, dass sie selbst *entwicklungsbereit* und *lebenslang lernfähig* bleiben.”⁴

De veelgelaagde betekenis van de term onderwijs is er niet minder relevant op geworden. Wanneer de *Bildungsroman* vandaag wordt onderzocht, speelt de term nog steeds een belangrijke rol.

2.1.1 Oorsprong en ontwikkeling van de genre

De eerste beschrijving van de *Bildungsroman* werd in 1774 gepubliceerd door Friedrich von Blanckenburg in zijn ‘Versuch über den Roman’.⁵ In zijn lezing beschrijft von Blanckenburg ‘daß jeder Roman eigentlich nur die Begebenheiten einer Person enthalten könne, in wie fern nämlich diese Begebenheiten zur Bildung und Formung dieses Charakters beygetragen haben’.⁶ Met deze uitspraak raakt de literatuurwetenschapper en schrijver een gevoelige snaar met de tijd, want de technische en sociale vooruitgang versterkte de middenklasse in de 18^e eeuw enorm.

Hoewel de roman in de 18^e eeuw geen goede reputatie had en zelfs als minderwaardig en moreel verwerpelijk werd beschouwd, paste de opkomst van de bourgeoisie er zeer goed bij. Het verwerven van een goede reputatie van de roman en de opkomst van de bourgeoisie vormden hier een symbiose.⁷ De mensen die tot deze sociale klasse behoorden waren politiek nog machteloos, maar dorstten naar onderwijs, waardoor zij zich konden definiëren en onderscheiden van de aristocratie die beschouwd werd als corrupt en moreel twijfelachtig. Fritz Martini beschrijft de opvatting van onderwijs van de bourgeoisie in die tijd als volgt:

“Die Idee der Bildung aus einer Harmonie der ästhetischen, moralischen, rationalen und wissenschaftlichen Erziehung war längst ein Gemeingut des aufklärerischen Denkens.”⁸

De opvoeding gebeurde onder meer door de consumptie van romans. Naarmate het aantal lezers uit de geschoolde middenklasse toenam, nam ook de publieke waardering voor de roman toe.⁹

Hoewel Friedrich von Blanckenburg reeds kenmerken van de *Bildungsroman* beschrijft, gebruikt hij nog geen naam voor dit verschijnsel. Dit werd gedaan door Karl von Morgenstern, die opvoeding in een literaire context gebruikte en *Bildungsroman* als naam ervoor introduceerde. Zo stelt hij in zijn lezing ‘Ueber das Wesen des Bildungsromans’:

⁴Klafki 2005, p. 184.

⁵Blanckenburg 1965.

⁶Blanckenburg 1965, p. 321.

⁷Vofkamp 2004, p. 22.

⁸Martini 1961, p. 47.

⁹Gutjahr 2007, p. 11.

“Bildungsroman wird er heißen dürfen, erstens und vorzüglich wegen seines Stoffs, weil er des Helden Bildung in ihrem Anfang und Fortgang bis zu einer gewissen Stufe der Vollendung darstellt; zweytens aber auch, weil er gerade durch diese Darstellung des Lesers Bildung, in weitem Umfange als jede andere Art des Romans, fördert.”¹⁰

Johann Wolfgang von Goethe's *Wilhelm Meisters Lehrjahre* uit 1795/1796 wordt beschouwd als het prototype van de *Bildungsroman*.¹¹ Goethe's roman diende als uitgangspunt voor een eerste definitie in het kader van de literatuurwetenschap. In 1870 werden, voortbouwend op het werk van Goethe, de noodzakelijke voorwaarden vastgesteld waaraan een roman moet voldoen om als *Bildungsroman* te worden beschouwd:

“[...] 1) ausdrücklich und ausschließlich Romane der Wilhelm-Meister-Nachfolge; 2) Romane im Umkreis einer bestimmten Romantikergruppe, nämlich von Friedrich Schlegel, Tieck, Wackenroder und Novalis; und 3) den Bildungsroman als Unterart des »Künstlerromans«!”¹²

Sinds deze eerste poging door Wilhelm Dilthey om kenmerken te definiëren, zijn de normen met betrekking tot de *Bildungsroman* voortdurend aangepast.

2.1.2 Kenmerken, structuur, thema's en motieven

In het algemeen is de *Bildungsroman* een verhaal over de ontwikkeling door opvoeding van een held. Centraal in het verhaal staat het individu dat zich losmaakt uit zijn of haar gewoonlijk stabiele, meestal familiale omgeving. Dit gebeurt zodat de persoon een proces van zelfverwerkelijking kan beginnen om de eigen plaats in de maatschappij te vinden. Dit proces duurt meestal lang en wordt gekenmerkt door verliezen en ontevredenheid. Tijdens dit proces wordt duidelijk dat er een kloof gaapt tussen de verlangens en behoeften van de hoofdpersoon en de onwrikbare sociale orde. Dit wordt echter in de loop van de tijd overwonnen. Aan het einde van de *Bildungsroman* manifesteren de geest en de waarden van de sociale orde zich in het opvoedende individu, waardoor hij in staat wordt gesteld zijn plaats in de maatschappij in te nemen.¹³ De ontwikkelingsgeschiedenis in de *Bildungsroman* is lineair en progressief. Het doel ligt in de ‘glücklichen Hineinfindens des Protagonisten in Bindungen und Verantwortlichkeiten’.¹⁴

Sinds zijn ontstaan als genre heeft de *Bildungsroman* zich steeds verder ontwikkeld om plaats te bieden aan diverse nieuwe teksten. In de loop der tijd hebben literatuurwetenschappers een driedelige structuur kunnen vaststellen die typerend is voor het genre. Deze bestaat uit de *Jugendjahre*, *Wanderjahre* en de *Läuterung* die door de hoofdpersoon in chronologische volgorde worden doorlopen. Het Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte beschrijft deze driedelige structuur van de *Bildungsroman* als volgt:

“Zunächst die Schilderung der Jugendjahre mit ihrer Entwicklung aus dem Unbewußten zum Bewußten, wobei sich die Phantasiekräfte am wirksamsten

¹⁰Morgenstern 1820, p. 13.

¹¹Gutjahr 2007, p. 7.

¹²Selbmann 1994, p. 16.

¹³Gutjahr 2007, p. 7.

¹⁴Bluhm 2004, pp. 2-3.

erweisen. Dann folgen die Wanderjahre mit Liebe und Freundschaft, mit Krisen und Verfehlungen. Und endlich die Läuterung und das Eingehen in eine irdische Paradiesstufe.”¹⁵

De basis van elke *Bildungsroman* is het rijpingsproces van een jongere. Het rijpingsproces verwijst zowel naar het zoeken naar een eigen identiteit als naar assimilatie in bestaande sociale en maatschappelijke patronen en kaders. Door deze basis wordt een opmerkelijke nabijheid tot de autobiografie tot stand gebracht. De nadruk met betrekking tot de maatschappij en het individu ligt in beide genres echter vaak heel anders. In de *Bildungsroman* staan de gedachten, emoties en ervaringen van de hoofdpersoon expliciet centraal. Hoewel de invloed van de buitenwereld, het milieu en de ontdekking van de eigen persoonlijkheid, waarden, sterke en zwakke punten tot de belangrijkste doelen van de hoofdpersoon in het werk behoren, wordt herhaaldelijk aangetoond dat deze doelen vaak onbereikbaar zijn. De hoofdpersoon, op zoek naar zijn plaats in de maatschappij, moet vaak maar al te hard beseffen dat deze harmonieuze integratie niet kan worden bereikt zonder persoonlijke offers te brengen. Het evenwicht tussen integratie in de maatschappij en het niet opgeven van eigen waarden en normen vertegenwoordigt het ideale eindpunt van de typische opvoedingsreis van het genre - het niet bereiken van dit doel is typerend voor de *Antibildungsroman*.

In de loop van de verhaallijn, die zich, zoals typisch is voor het genre, over verschillende jaren uitstrekt, kan het opvoedingsproces van de hoofdpersoon worden uitgebeeld. Motieven in de *Bildungsroman* zijn vaak reizen of verandering van plaats, bijvoorbeeld het verlaten van het ouderlijk huis. Daarnaast zijn motieven betreffende intermenselijke relaties kenmerkend, want de ervaring van sociale banden zoals partnerschap of vriendschap is een steeds weerkerende onderwerp van de *Bildungsroman*. Dit omvat bijvoorbeeld de eerste grote liefde, jaloezie of seksualiteit. Het onderzoek van kunst kan ook een belangrijke rol spelen binnen teksten die typisch zijn voor het genre.¹⁶ Een ander bekend motief is het bereiken van de utopie, waarbij de utopie staat voor de paradijselijke toestand van het realiseren van het onderwijsdoel.¹⁷

2.1.3 De moderne *Bildungsroman*

Sinds het begin van de 20^e eeuw is de diversiteit van de thema's en milieus binnen de *Bildungsroman* aanzienlijk veranderd. In het *Lexikon der deutschsprachigen Literatur* staat dat kenmerken van de *Bildungsroman* bijvoorbeeld te vinden zijn in de romans *Der Zauberberg* en *Joseph und seine Brüder* van Thomas Mann. Hermann Hesse's *Glasperlenspiel* wordt ook gerekend tot de *Bildungsroman*.¹⁸ In haar *Einführung in den Bildungsroman* noemt Ortrud Gutjahr de volgende werken als voorbeeldige *Bildungsromans* van de 20^e en 21^e eeuw: Hermann Hesse's *Siddharta*, Christa Wolfs *Kindheitsmuster*, Emine Sevgi Özdamar's *Die Brücke vom Goldenen Horn* en Ulla Hahn's *Das verborgene Wort*.¹⁹ In zijn werk *Der deutsche Bildungsroman* haalt Rolf Selbmann *Der Mann ohne Eigenschaften* van Robert Musil aan als een *Bildungsroman* uit de 20^e eeuw. In een apart subhoofdstuk noemt hij ook

¹⁵Kohlschmidt en Mohr 2001, p. 177.

¹⁶Köhn 1968, p. 623.

¹⁷Köhn 1968, p. 624.

¹⁸Stanizek 1992, p. 121.

¹⁹Gutjahr 2007.

Günther Grass' *Die Blechtrommel*, Peter Handke's *Kurzer Brief zum langen Abschied* en Botho Strauß' *Der junge Mann* als romans die elementen van de *Bildungsroman* bevatten.²⁰

In zijn bijdrage over de *Bildungsroman* in het naslagwerk *Handbuch der literarischen Gattungen* somt Jürgen C. Jacobs naast Duitstalige voorbeelden van *Bildungsromans* ook Engelstalige werken op. Hij verwijst naar Evelyn Waugh's *Brideshead Revisited*, John Fowlers *The Magus* en William Goldings *To the Ends of the Earth*.²¹ Ook Anniken Telnes Iversen beschrijft in haar dissertatie onder meer verschillende Engelse *Bildungsromans* uit de 20^e eeuw. Deze omvatten Margaret Laurence's *The Diviners*, John Irvings *The Cider House Rules*, J. D. Salingers *The Catcher in the Rye* en Paul Austers *Moon Palace*.²²

In het *Algemeen letterkundig lexikon* staat dat wat de Nederlandse literatuur betreft *De kleine Johannes* van Frederik van Eeden en de *Anton Wachter*-romans van Simon Vestdijk tot de *Bildungsromane* gerekend kunnen worden. Een ander voorbeeld is *André Terval* van Raymond Brulez.²³

2.1.4 *Antibildungsroman* en andere genres

Om het verschil tussen *Bildungsroman* en *Antibildungsroman* te begrijpen, is het nodig de verwantschap tussen de twee genres te begrijpen. De *Antibildungsroman* is wat structuur en inhoud betreft afgeleid van de *Bildungsroman*. In de *Bildungsroman* draait alles om het feit dat de persoon die aan het eind opgeleid is, recht heeft op een plaats in de maatschappij. In de *Antibildungsroman* verloopt deze ontwikkeling, zoals gezegd, anders. Jacobs noemt in dit verband het werk *Anton Reiser* van Karl Philipp Moritz, dat wordt gekarakteriseerd als een *Antibildungsroman*. Hij zegt er het volgende over:

“Hinter der mit bitterer Konsequenz erzählten Geschichte immer neuer Zurückweisungen und Niederlagen bleibt jedoch das Postulat spürbar, dass Ziel der Entwicklung des Individuums die Selbstfindung in einer Versöhnung mit der Welt sein sollte.”²⁴

De protagonist van het werk is dus, ondanks alles, op zoek naar onderwijs en zijn eigen plaats in de maatschappij, maar hij slaagt daar niet in. De manier waarop de *Bildungsroman* verandert in een *Antibildungsroman* varieert. Het falen van de hoofdpersoon, zoals bijvoorbeeld gebeurt in *Der grüne Heinrich* van Gottfried Keller, kan een mogelijkheid zijn. Uiteindelijk blijken de theatrale ambities van de hoofdpersoon van de roman een grove mislukking te zijn.²⁵ Een *Antibildungsroman* kan ook eindigen met het bereiken van aanpassing aan de maatschappij, wat echter een zeer hoge prijs heeft en dus niet tot het gewenste einde leidt. Dit gebeurt bijvoorbeeld in *Hammer und Amboß* van Friedrich Spielhagen.²⁶ Jacobs geeft een bijzonder voorbeeld van een Engelse *Antibildungsroman* met William Somerset Maughams *Of Human Bondage*. In deze roman probeert de

²⁰Selbmann 1994.

²¹Jacobs 2009, p. 63.

²²Telnes Iversen 2009.

²³Digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren 2022.

²⁴Jacobs 2009, p. 60.

²⁵Jacobs 2009, p. 62.

²⁶Jacobs 2009, p. 62.

hoofdpersoon zich af te keren van alle maatschappelijke idealen.²⁷ Andere gangbare benamingen voor de *Antibildungsroman* zijn *negativer Bildungsroman* of *Desillusionsroman*.²⁸

Andere termen die vaak in verband met de *Bildungsroman* worden gebruikt zijn de *Entwicklungsroman* en de *Erziehungsroman*. De laatste twee termen worden in de academische wereld vaak in combinatie met elkaar gebruikt, aangezien er nog geen algemeen geldende overeenstemming over de definities is bereikt. Enerzijds kunnen de *Entwicklungsroman* en de *Erziehungsroman* worden beschouwd als varianten van de *Bildungsroman*.²⁹ Anderzijds wordt de *Entwicklungsroman* ook wel aangeduid als een overkoepelend genre, dat zowel de *Bildungsroman* als de *Erziehungsroman* omvat.³⁰

2.2 Autofictie

Een autofictief werk wordt gekenmerkt door een gemengde verteltechniek. Autobiografische gegevens worden gebruikt in combinatie met fictieve elementen om een inhoud over te brengen. Dit kan niet alleen een roman zijn, maar ook brieven, dagboeken of andere literatuur.³¹ Een autobiografisch verhaal, daarentegen, dat wil zeggen een verhaal dat op feiten is gebaseerd, is altijd beschouwd als het tegendeel van een verhaal dat op fictie is gebaseerd.³² Toch heeft de vertelvorm autofictie zich een plaats weten te veroveren binnen de literatuur(wetenschap). Daarnaast kan gesteld worden dat deze vorm van schrijven de laatste jaren steeds populairder wordt - zowel bij auteurs als bij lezers. Volgens Klaus Kastberger, literatuurwetenschapper en directeur van het Literaturhaus Graz, zijn er twee redenen waarom autofictieve werken momenteel zo populair zijn:

“Zum einen herrscht schon seit längerem eine gewisse Unzufriedenheit mit der klassischen Romanform. Zum anderen besteht dadurch, dass wir zunehmend in einer virtuellen Welt leben, offenbar ein großes Bedürfnis nach der - natürlich oft vermeintlichen - Wahrheit der Wirklichkeit.”³³

Hoewel de literaire vermenging van fictie en autobiografie nieuw lijkt, heeft deze verteltechniek een lange traditie. Johann Wolfgang von Goethe's autobiografie *Dichtung und Wahrheit* gaat er reeds op in.

2.2.1 Oorsprong en ontwikkeling

Autofictie als term wordt voor het eerst gebruikt door Serge Doubrovsky in het voorwoord van zijn werk *Fils*. De eerste druk van de roman werd gepubliceerd in 1977 en gaat over Julien Serge Doubrovsky, een professor in de literatuur in New York. De roman beschrijft een dag uit het leven van de hoofdpersoon, en het wordt snel duidelijk dat het hoofdpersoonage in Serge Doubrovsky een levensecht rolmodel heeft. Hoewel veel feiten in de roman, zoals plaatsen of data, overeenkomen met het leven van de schrijver, houdt

²⁷Jacobs 2009, p. 62.

²⁸Jacobs 2009, p. 56.

²⁹Buckley 1975, p. 13.

³⁰Jacobs 1983, p. 14.

³¹Degens 2019.

³²Zipfel 2009b, p. 286.

³³Melichar 2021.

hij vol dat zijn werk fictie is, omdat de dag die in de roman wordt beschreven nooit heeft plaatsgevonden. Door deze feiten is *Fils* noch een fictieve roman noch een autobiografie, maar beide.³⁴ En hoewel autofictie zowel autobiografie als fictie is, is het toch geen fictieve autobiografie. Autofictie moet eerder worden gezien als een munt met verschillende kanten. Christina Schaefer noemt spreekt in dit verband over *Doppelgesichtigkeit* (Nederlands: twee gezichten) in haar essay ‘Die Autofiktion zwischen Fakt und Fiktion’.³⁵ Deze term verwijst niet alleen naar de vertelvorm van *Fils*, maar ook naar de inhoud ervan.

Autofictie heeft zeer snel een plaats verover binnen de literaire praktijk, niet alleen bij de analyse van hedendaagse werken, maar ook bij de herwaardering van werken uit het verleden. Sommige van deze bestudeerde werken werden later als pioniers van het genre bestempeld.³⁶ Hoewel autofictie als zodanig nog een betrekkelijk nieuw begrip is in de literatuurwetenschap, hebben veel onderzoekers zich er al mee beziggehouden. Onder hen zijn Philippe Lejeune en Jacques Lecarme, twee wetenschappers die de autobiografie grondig hebben bestudeerd. Geleerden uit de genre- en fictiewetenschap hebben zich over autofictie uitgelaten, onder wie Gérard Genette en Jean-Marie Schaeffer.³⁷

Vincent Colonna, een leerling van Gérard Genette, was al in de jaren tachtig met autofictie bezig. In zijn studie ‘Autofiction & Autres Mythomanies Littéraires’ uit het jaar 2004 maakte hij voor het eerst een onderscheid tussen vier verschillende soorten binnen de autofictie:

1. *autofiction phantastique*: de auteur, die het onwerkelijke ervaart, staat centraal³⁸
2. *autofictie biographique*: het verhaal van de auteur is verzonnen op basis van zijn eigen geschiedenis en alle gebeurtenissen zijn realistisch³⁹
3. *autofiction spéculaire*: niet de auteur, die in het verhaal voorkomt, staat centraal, maar het schrijfproces⁴⁰
4. *autofictie instrusive (autorale)*: de hoofdpersoon is een avatar van de auteur en hij kondigt dit aan, bijvoorbeeld in het voorwoord⁴¹

Deze indeling volgens Colonna is echter zeer ruim en de afzonderlijke categorieën overlappen elkaar, wat het moeilijk maakt ze als basis voor wetenschappelijk onderzoek te gebruiken.

Peter Zipfel, een Luxemburgs-Duitse literatuurwetenschapper en filoloog, houdt zich intensief bezig met de genretheorie. Door de jaren heen heeft hij getracht een aantal theorieën over autofictie samen te vatten en beschrijft bijvoorbeeld in zijn publicatie ‘Autofiktion. Zwischen den Grenzen von Faktualität, Fiktionalität und Literarität?’ drie verschillende concepten:

³⁴Schaefer 2008, p. 305.

³⁵Schaefer 2008, p. 300.

³⁶Zipfel 2009b, p. 285.

³⁷Zipfel 2009a, p. 31.

³⁸Colonna 2004, p. 75.

³⁹Colonna 2004, p. 93.

⁴⁰Colonna 2004, p. 119.

⁴¹Colonna 2004, p. 135.

1. Autofictie als een bijzondere vorm van autobiografisch schrijven: hoewel de auteur in zijn werk naar beste weten en overtuiging over de feiten in zijn leven schrijft, gebruikt hij voor de verhaallijn technieken uit de fictieve vertelkunst.⁴²
2. Autofictie als een bijzondere vorm van fictieve vertelling: in een hypothetisch universum verschijnt een fictief personage dat bepaalde kenmerken gemeen heeft met de auteur van het werk. Deze gemeenschappelijke kenmerken kunnen bijvoorbeeld dezelfde naam of karakteristieken van de hoofdpersoon met de auteur zijn.⁴³
3. Autofictie als combinatie van autobiografisch pact en fictiepact: hier wordt ervan uitgegaan dat de auteurs de lezer van de autofictionele tekst niet laten weten welke elementen in het werk fictie zijn en welke feiten zijn.⁴⁴

Hoewel autobiografie en autofictie op veel gebieden op elkaar lijken of elkaar overlappen, is de vraag of autofictie een zelfstandig genre is of een variëteit van autobiografie nog niet volledig beantwoord. Christina Schaefer beantwoordt deze vraag door te stellen dat autofictie zowel als een nieuwe vorm van autobiografie als een op zichzelf staand genre kan worden beschouwd.⁴⁵

2.2.2 Autobiografie versus fictie

Het concept van autobiografieën die met fictie zijn verweven, is niet nieuw. Toch heeft Doubrovsky het nodig gevonden om in zijn voorwoord in *Fils* op te wijzen dat het werk in kwestie geen autobiografie is. Dit heeft vooral te maken met zijn houding tegenover autobiografieën; deze vertelvorm is voor hem

“[...] verbotenes Terrain, nur für berühmte Leute. [...] Die Autofiktion kommt also gerade recht, um einen Mangel (an Substanz, an Berühmtheit) auszugleichen. Wenn man nicht interessant ist, wird es darum gehen sich, mit Hilfe des Schreibens, interessant zu machen, so wie der Romancier seine Figuren interessant macht.”⁴⁶

Om de vraag naar de rol van autofictie in de literatuur te beantwoorden, worden hieronder de twee begrippen autobiografie en fictie beschreven.

Een autobiografie is het werk van een auteur waarin hij schrijft over zijn eigen ervaringen. Een meer formele en gedetailleerde definitie van de term wordt beschreven in *Handbuch der literarischen Gattungen*:

“Eine ›Autobiografie‹ ist ein prinzipiell nichtfiktionaler narrativer Text, in dem das Leben des Autors in seiner Gesamtheit oder in Abschnitten retrospektiv geschildert wird.”⁴⁷

⁴²Zipfel 2009a, p. 32.

⁴³Zipfel 2009a, p. 33.

⁴⁴Zipfel 2009a, p. 32-33.

⁴⁵Schaefer 2008, p. 300.

⁴⁶Doubrovsky 2004, p. 119.

⁴⁷Kraus 2009, p. 22.

Philippe Lejeune is een Franse literatuurwetenschapper wiens onderzoek, zoals gezegd, voornamelijk rond autobiografie draait. Hij gebruikt de volgende formulering om autobiografie te beschrijven:

“Rückblickender Bericht in Prosa, den eine wirkliche Person über ihr eigenes Dasein erstellt, wenn sie das Hauptgewicht auf ihr individuelles Leben, besonders auf die Geschichte ihrer Persönlichkeit legt.”⁴⁸

Het onderzoek van Philippe Lejeune naar de autobiografie is weliswaar al gedeeltelijk verouderd, maar geldt nog steeds als een referentie voor de verkenning van dit gebied. Voor Lejeune is het sluiten van een ‘autobiografisch pact’ tussen de lezer en de auteur van een werk genrebepalend voor de autobiografie. Dit kan op twee verschillende manieren gebeuren: ofwel kiest de auteur voor de identiteit van de verteller of de protagonist, ofwel gebruikt hij paratekstuele aanduidingen.⁴⁹ Een voorbeeld van dergelijke aanwijzing zou een verklaring in het voorwoord zijn. Hieruit zou de lezer kunnen afleiden dat de hoofdpersoon een literaire representatie van de auteur is.⁵⁰ Naast het ‘autobiografische pact’ is er ook het ‘referentiële pact’. Dit verplicht de auteur ertoe de feiten zo waarheidsgetrouw mogelijk in zijn werk weer te geven. Het gaat er hier om een beeld van de werkelijkheid te scheppen en geen genoegen te nemen met een loutere illusie ervan. Dit geeft de lezer de gelegenheid om wat beschreven wordt te vergelijken met informatie uit andere bronnen, zoals krantenartikelen, en om de autobiografische beweringen op hun waarheidsgehalte te controleren.⁵¹ Op die manier staat de auteur met zijn naam tegenover de lezer in voor de inhoud van het werk.⁵²

Naast deze relatie tussen auteur, verteller en lezer, beschrijft Lejeune in zijn essay ‘Le pacte autobiographique’ vier categorieën om de autobiografie af te bakenen. De eerste categorie heeft betrekking op de vorm van de taal en stelt dat een autobiografie geschreven moet zijn in de vorm van proza of een verslag. De tweede soort stelt dat een autobiografie moet gaan over het leven van de auteur. Dit omvat niet alleen het levensverhaal, maar ook het karakter en de ontwikkeling van de schrijver. De derde categorie heeft zowel betrekking op de situatie als op de identiteit van de schrijver. De vierde klasse betreft de identiteit van de auteur. Hier is een band tussen de hoofdpersoon en de auteur onontbeerlijk.⁵³ De conventionele autobiografie is dus centraal verbonden met de aanspraak op authenticiteit die kenmerkend is voor feitelijke teksten. Het tracht alles te vermijden wat de schijn van fictie zou kunnen wekken. De feitelijkheid van het verhaal wordt voortdurend beweerd, hoewel autobiografieën niet alleen op feiten gebaseerd hoeven of kunnen zijn.

Omgekeerd hoeven teksten die als fictie worden bestempeld, niet uitsluitend op fictie gebaseerd te zijn of kunnen zijn. Volgens Schaefer kan een fictieve tekst ook feiten fictionaliseren.⁵⁴ Binnen de literatuur neemt fictie een bijzondere plaats in. Achim Barsch schetst deze speciale positie als volgt:

⁴⁸Lejeune 1989, p. 215.

⁴⁹Zipfel 2009b, p. 287.

⁵⁰Schaefer 2008, p. 304.

⁵¹Ernst g.d., p. 1-2.

⁵²Kraus 2009, p. 25.

⁵³Lejeune 1989, p. 215-216.

⁵⁴Schaefer 2008, p. 306.

“Die Auffassung, dass Aussagen in literar[ischen] Texten bezüglich eines Wahrheitsanspruches ein Sonderstatus zukommt, zieht sich mit unterschiedlichen Bewertungen durch die gesamte Geschichte lit[eratur]wissenschaftlicher Theoriebildung.”⁵⁵

In dit verband beschrijft Frank Zipfel het fictiecontract tussen auteur en lezer met betrekking tot de productie en consumptie van fictieve literatuur.⁵⁶ Hierover zegt hij het volgende:

“Ein Fiktionsvertrag wird stillschweigend bei jeder Produktion und Rezeption von fiktionalen Erzähltexten auf der Grundlage der die soziale Praxis Fiktion bestimmenden Regeln abgeschlossen.”⁵⁷

Er zij op gewezen dat fictie zeker begrijpelijk kan lijken, maar dat de pretentie om werkelijk begrijpelijk te zijn ontbreekt. Een fictieve tekst kan zich houden aan de concepten van de werkelijkheid en zo de indruk wekken dat de inhoud daadwerkelijk heeft plaatsgevonden. Er is echter geen verplichting dat dit ook het geval is.

2.3 Autofictie in de vorm van een *Antibildungsroman*

De grote nabijheid van autobiografie en *Bildungsroman* is al enige tijd bekend. Volgens Jacobs en Krause begon deze relatie zich reeds aan het einde van de 18^e eeuw af te tekenen. Toen de autobiografie in de plaats kwam van genres als de beroepsautobiografie, deed deze ontwikkeling zich voor. Hoewel de autobiografie gebaseerd is op de feiten uit het leven van de auteur, kan een autobiografie lijken op een *Bildungsroman*, bijvoorbeeld in structuur, onderwerp en vorm. Evenmin hoeft alle inhoud met de werkelijkheid verband te houden.⁵⁸ Dit suggereert een even sterk verband tussen (Anti-)*Bildungsroman* en autofictie.

Dat het verband tussen de (Anti-)*Bildungsroman* en de autofictie aan het einde van de 18^e eeuw is ontstaan, kan ook aan de hand van een literair voorbeeld worden gestaafd. Karl Philipp Moritz's roman *Anton Reiser* wordt beschouwd als het prototype van de *Antibildungsroman* en tegelijkertijd zijn de talrijke parallellen tussen Moritz en de hoofdpersoon van het werk opvallend. *Anton Reiser* voldoet echter niet aan alle criteria van een klassieke autobiografie. Hanjo Kesting beschrijft dit als volgt:

“Moritz verarbeitete darin seine eigene Kindheit und Jugend, aber - und das ist der entscheidende Unterschied zu einer “normalen” Autobiographie - er sprach von sich selbst in der dritten Person, gab dem Menschen, der er gewesen war und auf den er zurückblickte, den Namen Anton Reiser. Vielleicht begriff Moritz instinktiv, dass die distanzierte Erzählform in der dritten Person eine größere Nähe zum eigenen Leben ermöglichen würde als die distanzlose Ich-Form.”

De vorm en het onderwerp van (Anti-)*Bildungsromans* vormen een uitstekende basis om het verhaal te vullen met autobiografische feiten en het tegelijk te doordrenken met

⁵⁵Barsch 2004, p. 63.

⁵⁶Zipfel 2009b, p. 293.

⁵⁷Zipfel 2009b, p. 293.

⁵⁸Jacobs en Krause 1989, pp. 20-21.

ficte. Volgens Ilma Rakusa is de integratie van autobiografische inhoud in literaire werken een bijzondere vorm van ‘herinneringsarbeid’. Op die manier kunnen auteurs bepaalde gebeurtenissen uit hun leven of herinneringen optekenen, erover nadenken en ze in een nieuw perspectief plaatsen. Er is zowel een analyse van deze elementen als een structurering door de verwerking van autobiografische inhoud tot literaire werken, aldus Rakusa.⁵⁹

⁵⁹Rakusa 2014, p. 23.

3 Topic modeling

In dit hoofdstuk worden de belangrijkste termen die in het kader van topic modeling worden gebruikt, en de methode zelf beschreven. In verdere subhoofdstukken worden de huidige stand van het onderzoek op dit gebied en de instrumenten en voorwaarden voor een succesvolle toepassing van topic modeling toegelicht. Verder wordt er ingegaan op de uitdagingen en de kritiek die op de methode zijn geuit. Tot slot worden mogelijke toepassingen geschetst.

3.1 Uitleg van termen

Topic modeling is een methode uit de digitale geesteswetenschappen in het algemeen en gelinkt aan ‘distant reading’ in het bijzonder. Distant reading is een concept dat zijn oorsprong vindt in de digitale literatuurwetenschap. De computationele methode wordt gewoonlijk toegepast op grote volumes zonder de teksten zelf te lezen. De nadruk ligt hier op kwantitatieve analyses. In het kader van distant reading worden verschillende methodes gebruikt. Om maar enkele te noemen: stylometrie, netwerkanalyse, sentimentanalyse. Het concept distant reading werd geïntroduceerd door Franco Moretti en is het tegenconcept tot de close reading-methode.¹ De close reading-methode vindt haar oorsprong in het New Criticism, een stroming in de literatuurtheorie die de Amerikaanse literatuurkritiek in het midden van de 20^e eeuw domineerde. Close reading impliceert een gedetailleerde analyse van de complexe onderlinge relaties en de meervoudige betekenissen van de verbale en figuratieve delen binnen een werk.² De close reading-methode is een methode waarmee men slechts een beperkte hoeveelheid tekst nauwkeurig kan analyseren. Close reading is daarom niet geschikt om grotere corpora te onderzoeken. Hoewel close reading en distant reading tegenover elkaar staan, ziet Moretti distant reading niet als een alternatief voor de close reading-procedure. Hij beschouwt distant reading in eerste instantie als een aanvulling op traditionele methoden, die niet geschikt zijn voor grote corpora.

Naast close reading en distant reading tracht ‘scalable reading’ beide methoden te combineren. Deze term werd geïntroduceerd door de klassieke filoloog Martin Mueller.³ Het idee achter zijn principe is soepel te bewegen tussen de leesniveaus. De beweging kan men vergelijken met het in- en uitzoomen binnen het betreffende corpus. Hoewel scalable reading minder bekend is, is zijn relevantie niet te onderschatten.⁴ De resultaten van een conferentie over dit onderwerp uit 2015 tonen dit aan. De vraag hoe het lezen van afzonderlijke teksten en corpusanalyse op een zinvolle manier kunnen worden gecombineerd, werd geassocieerd als een van de centrale vragen in de geesteswetenschappen voor de

¹Moretti 2013, p. 48-49.

²Abrams 1999, p. 181.

³Mueller 2021.

⁴Weitin 2017, p. 1.

komende tien jaar.⁵

Topic models kunnen ruwweg worden omschreven als algoritmen voor het opsporen van belangrijke topics in grote en enigszins ongestructureerde teksten.⁶ Verder kan topic modeling worden beschreven als een methode om thematische structuren in grote tekstverzamelingen te ontdekken. De resultaten van dit proces kunnen worden gebruikt om een corpus samen te vatten, te visualiseren, te verkennen en er theorieën over op te stellen.⁷ Verder behoort topic modeling tot ‘natural language processing’ (NLP), een deelgebied van de informatica. Chowdhury geeft de volgende definitie van NLP:

“Natural Language Processing (NLP) is an area of research and application that explores how computers can be used to understand and manipulate natural language text or speech to do useful things. NLP researchers aim to gather knowledge on how human beings understand and use language so that appropriate tools and techniques can be developed to make computer systems understand and manipulate natural languages to perform the desired tasks. The foundations of NLP lie in a number of disciplines, viz. computer and information sciences, linguistics, mathematics, electrical and electronic engineering, artificial intelligence and robotics, psychology, etc. Applications of NLP include a number of fields of studies, such as machine translation, natural language text processing and summarization, user interfaces, multilingual and cross language information retrieval (CLIR), speech recognition, artificial intelligence and expert systems, and so on.”⁸

De centrale veronderstelling van topic modeling is dat er binnen een corpus een vaste reeks topics bestaat die in elk document in verschillende verhoudingen terugkeren. Het is mogelijk dat een woord in meer dan één topic voorkomt.⁹ Arora et al beweren dat bij het proces elk document wordt voorgesteld als een ‘bag of words’ en wordt geassocieerd met een vector van het aantal woorden.¹⁰ Grammatica en zinsbouw worden volledig genegeerd. Het doel is de topics te vatten die, gegeven een voldoende grote verzameling documenten, zichtbaar worden via topic modeling.¹¹ Topic modeling is een probabilistisch model, dat wil zeggen dat het uitgaat van de waarschijnlijkheid dat een bepaald topic in een document voorkomt.¹²

Topic modeling biedt de mogelijkheid om tekstverzamelingen thematisch te verkennen. Dit gebeurt op basis van een collectie van woorden of woordparen in een tekstgedeelte. Een topic is dus een statistisch verschijnsel en op die manier een overeenkomst, maar niet precies hetzelfde als een (inhoudelijk gedefinieerd) thema.¹³ Christof Schöch ligt dit als volgt toe:

⁵Weitin 2017, p.2.

⁶D. M. Blei 2012.

⁷D. M. Blei 2013, p. 8.

⁸Chowdhury 2003, p. 51.

⁹Arora e.a. 2018, p. 85.

¹⁰Arora e.a. 2018, p. 85.

¹¹Arora e.a. 2018, p. 85.

¹²D. M. Blei 2013, p. 9.

¹³Horstmann 2018.

“Topic Modeling is an unsupervised method used to discover latent semantic structure in large collections of texts [...]. In practice, individual words with the highest scores in a given topic are assumed to be semantically related words. This does not mean they must all belong to a common abstract theme (such as justice or biology). Especially in literary texts, it is also common for the shared semantic basis of words in a topic to be a particular setting (such as interiors or natural landscape), a narrative motive (such as horse-riding or reading and writing letters), or a social group of characters (such as noblemen or family members).”¹⁴

In dit geval betekent ‘unsupervised’ dat er geen gedeelte van het corpus is waarvan het geanalyseerde resultaat al van tevoren bekend is. Het algoritme neemt het hele corpus over waaruit het de structuren extraheert.¹⁵ Problematisch in het kader van topic modeling is het feit dat de methode geen homoniemen kan herkennen, wat betekent dat termen die dezelfde betekenis hebben, toch als afzonderlijke woorden worden verwerkt. Tegelijkertijd kan topic modeling geen synoniemen herkennen en worden andere woorden voor hetzelfde concept als verschillend behandeld. Dit geldt ook voor woorden in een andere taal, maar met dezelfde betekenis.

Om dieper in te kunnen gaan op de conceptuele en technische aspecten van topic modeling, is het belangrijk de begrippen ‘woord’, ‘topic’ en ‘document’ toe te lichten en de relatie tussen deze begrippen te beschrijven. Een document bestaat uit meerdere topics die verschillend gewogen worden. Een topic beschrijft de waarschijnlijkheidsverdeling over alle woorden van de geobserveerde tekstverzameling. Elk woord van de woordenschat komt met een bepaalde waarschijnlijkheid voor in elk topic. Deze waarschijnlijkheid is nooit gelijk aan 0%.¹⁶ Een woord kan dus tot meer dan één topic behoren.¹⁷ Dit is niet altijd zichtbaar in de resultaten, aangezien slechts een beperkt aantal woorden wordt bewerkt door te weinig ruimte of geheugen. Het aantal topics kan - afhankelijk van de technische omgeving - worden bepaald door het gebruikte programma of worden aangepast door de onderzoekers. In de lijst van resultaten van de topics en bij de visualisaties worden meestal alleen die woorden weergegeven die een hoge frequentie hebben. De woorden van het corpus die niet in de lijst of de visualisaties voorkomen, hebben een lage frequentie.

Volgens Boyd-Graber et al. is de afbakening van de term ‘document’ onontbeerlijk, vooral bij de studie van literaire teksten. In tegenstelling tot bijvoorbeeld brieven, artikelen of soortgelijke korte teksten, kunnen romans niet worden behandeld als een enkele bag of words. Topics die op basis van zulke grote documenten worden bepaald, zijn buitengewoon vaag en ontberen thematische samenhang. Om met succes topic modeling toe te passen op grote documenten zoals romans, is het nodig de teksten goed op te splitsen. Dit kan bijvoorbeeld door aparte hoofdstukken te onderzoeken.¹⁸ Een andere manier is om niet te vertrouwen op structurele markers zoals de indeling in hoofdstukken, en romans op te splitsen in stukken van 1000 woorden. De laatste werkmethode genereert samenhan-

¹⁴Schöch 2017.

¹⁵Mohamed Alloghani e.a. 2020, p. 4.

¹⁶Bock e.a. 2016.

¹⁷Arora e.a. 2018, p. 85.

¹⁸Boyd-Graber, Hu en Mimno 2017, p. 70.

gende, strak gefocuste topics.¹⁹ Andersom kan het nuttig zijn zeer korte teksten tot één document te bundelen en ze als eenheid te behandelen. Dergelijke beslissingen zijn belangrijke onderdelen van het pre-processing en worden meer in detail beschreven in hoofdstuk 5.

De meest recente bijdragen aan topic modeling tot 2012 werden gepubliceerd door Megan R. Brett in haar artikel ‘Topic Modeling: A basic introduction’.²⁰ Hierin schrijft zij dat David M. Blei een uitstekende visuele voorstelling²¹ geeft van het basisproces. Zij vermeldt ook dat Ted Underwood een artikel heeft gepubliceerd waarin hij uitlegt hoe topic modeling werkt.²² Ben Schmidt, die k-means clustering gebruikt om walvisreizen te classificeren, heeft eveneens een artikel gepubliceerd over topic modeling, dat hijzelf bestempelt als een negatief voorbeeld.²³ Hij concludeert dat, hoewel topic modeling resultaten oplevert, deze volledig verkeerd kunnen zijn, zoals in zijn geval.²⁴ Murakami et al. bespreken in hun inleiding tot het onderwerp ‘topic modeling’ de methode en het proces alsook de problemen. Verder wordt een vergelijking met andere methoden getoond.²⁵ Op de ‘Digital Humanities Conference 2019’ in Utrecht presenteerde Keli Du een analyse over de stand van zaken van op het gebied van ‘topic modeling’ met behulp van de ‘Latent Dirichlet Allocation’ (LDA) methode over een periode van tien jaar.²⁶ Deze methode wordt ook voor deze masterscriptie gebruikt en wordt daarom in hoofdstuk 3.2 meer in detail besproken.

3.2 De methode

In dit deel wordt de technische achtergrond van topic modeling toegelicht. Ten eerste, er bestaat niet één topic model, maar verschillende topic models die andere algoritmen hantieren. De basis voor de ontwikkeling van deze methode was de ‘Latente Semantische Analyse’ (LSA), een lineaire algebra-benadering om een ‘document-term matrix’ te genereren.²⁷ Dit betekent dat een matrix met de belangrijkste woordvoorkomens en hun frequenties in alle teksten van een corpus gecreëerd wordt. Figuur 3.1 toont een document-term-matrix van een topic modeling met LSA. Elke kolom staat voor een document en elke rij voor een woord. De kleur van de cellen geeft het gewicht van het woord in het desbetreffende document aan: hoe donkerder, hoe sterker. De basis voor deze procedure ontwikkelde zich uit het eerste probabilistische model, ‘Probabilistic Latent Semantic Analysis’ (pLSA). Later volgde het meest bekende en gebruikte model tot nu toe, ‘Latent Dirichlet Allocation’ (LDA), dat ook in deze scriptie werd gebruikt.²⁸

Latent Dirichlet Allocation werd ontwikkeld door Blei et al. in 2003.³⁰ Aan de basis van LDA ligt een generatief model: een hypothetische beschrijving van hoe een corpus van documenten tot stand komt. De grootste vereenvoudiging die het model maakt, is

¹⁹Jockers en Mimno 2013, p. 754.

²⁰Brett 2012.

²¹D. M. Blei 2010, p. 3.

²²Underwood 2012.

²³Schmidt 2012

²⁴Brett 2012.

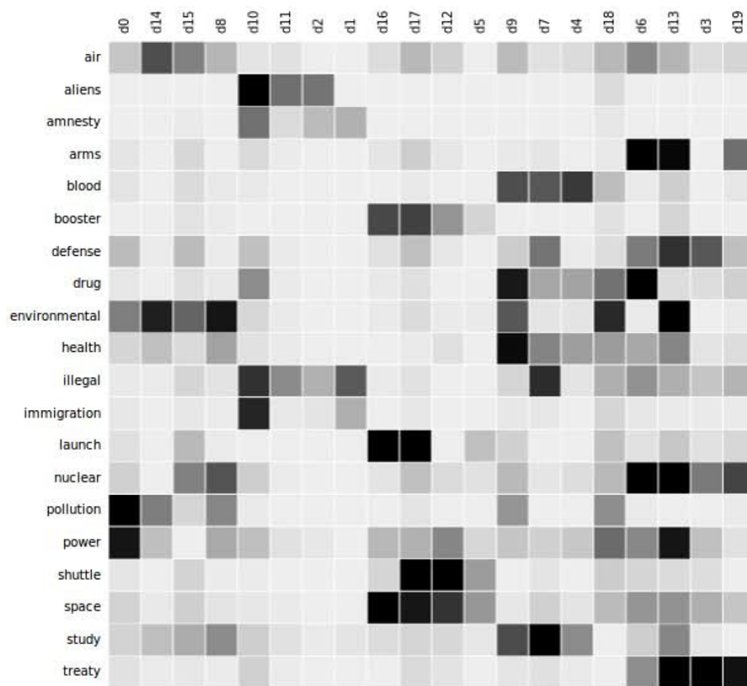
²⁵Murakami e.a. 2017.

²⁶Du 2019.

²⁷Boyd-Graber, Hu en Mimno 2017, p. 6.

²⁸Boyd-Graber, Hu en Mimno 2017, p. 7.

³⁰D. M. Blei, Ng en Jordan 2003.

Figuur 3.1: LSA dokument-term-matrix²⁹

dat het een ‘bag of words’-model is: het gaat ervan uit dat de volgorde van de woorden in een document er niet toe doet; het zijn gewoon ‘bags’ van woorden. Voor mensen is het proces van het maken van deze ‘bags’ moeilijk te begrijpen. Toch kunnen mensen de door het model gegenereerde documenten bekijken en een ruwe inschatting maken van de daarin behandelde topics, ondanks de gemengde woordvolgorde. Zoals reeds gezegd, is het een generatief model, wat betekent dat het nieuwe instanties kan genereren.³¹ Een nuttig aspect van het feit dat LDA een generatief model is, is dat het niet alleen kan worden gebruikt om bestaande documenten in een corpus te classificeren, maar ook om nieuwe, voorheen ongeziene documenten die aan het corpus zijn toegevoegd, te categoriseren.

Het generatieve model van LDA is een proces dat als volgt werkt. Allereerst gaat het model uit van de volgende elementen:

1. Een woordenschat: een lijst van woorden die kunnen worden gebruikt om de verzameling van woorden in het corpus te schrijven.
2. Een lijst van topics, waarbij elk topic een waarschijnlijkheidsverdeling geeft over de woorden in de woordenschat, die aangeeft hoe waarschijnlijk het is dat dat woord voorkomt wanneer deze topic aan de orde is.
3. Voor elk te genereren document een waarschijnlijkheidsverdeling over de topics die bepaalt in welke mate dat document over elk topic gaat.

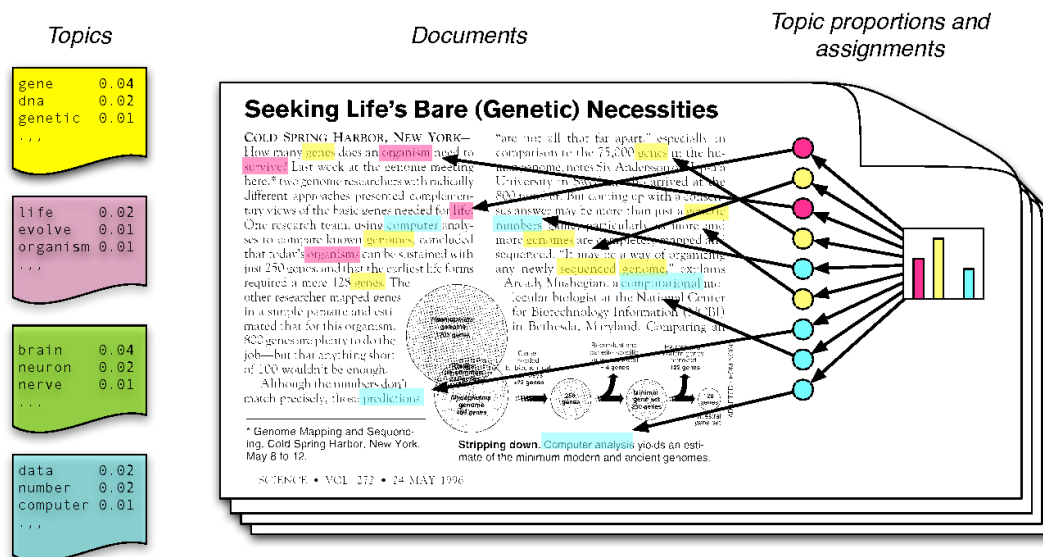
Vervolgens wordt er aangenomen dat het volgende proces wordt uitgevoerd voor elk document dat moet worden gecreëerd:

³¹Géron 2019, p. 264.

3 Topic modeling

1. Voor elk woord dat gegenereerd moet worden:
2. Er wordt een topic gekozen uit de waarschijnlijkheidsverdeling over de topics voor dit document.
3. Een woord wordt gekozen uit de waarschijnlijkheidsverdeling over de woordenschat voor dit topic.
4. Stappen 1 tot en met 3 worden herhaald tot alle woorden van dit document zijn verwerkt.

Blei vergelijkt dit proces met het markeren van sleutelwoorden in een tekst met gekleurde markers (zie figuur 3.2). De ‘handmatige topic modeling’ kan er als volgt uitzien: men neemt drie verschillende markeerstiften. Bij het lezen van een tekst probeert men de belangrijkste termen zo te markeren dat de thematisch verbonden woorden steeds dezelfde kleur hebben, bijvoorbeeld ‘organism-survive-life...’. Tenslotte heeft de tekst topics met een bepaald aantal toegewezen trefwoorden. Afhankelijk van de tekst kunnen deze topics niet even goed gevormd zijn. Dit is het proces dat topic modeling probeert na te bootsen.³²

Figuur 3.2: An example of a document as generated by the model³³

De kleuren kunnen hier worden gezien als topics met verschillende gewichten in het weergegeven document en de enkele gemarkeerde woorden als trefwoorden van de topics.

3.3 Tools en eisen

Bijna even divers als de topic modeling zelf zijn de instrumenten die kunnen worden gebruikt om de methode toe te passen. Een bekend hulpmiddel dat vaak wordt gebruikt is de MALLET toolkit voor natuurlijke taalverwerking, ontwikkeld door Andrew McCallum.

³²D. M. Blei 2010, pp. 2-3.

MALLET is een op Java gebaseerd pakket voor statistisch natuurlijke taalverwerking, documentclassificatie, clustering, topic modeling, informatie-extractie, en andere machine learning applicaties op tekst.³⁴ De toolkit wordt gebruikt via de commandoregel. Een handleiding voor het gebruik via de commandoregel is te vinden op *The Programming Historian* door Shawn Graham, Scott Weingart en Ian Milligan.³⁵ Naast de commandoregel zijn er echter ook implementaties van MALLET die het gebruik ervan via bijvoorbeeld Python mogelijk maken. De Python-bibliotheken Gensim en lda zijn geschikt voor dit doel. Naast Python kunnen ook andere programmeertalen worden gebruikt, zoals R.³⁶

Andere hulpmiddelen voor het ontdekken van topics in grote hoeveelheden tekst zijn de op LDA gebaseerde Stanford Topic Modeling Toolbox³⁷ en Paper Machines³⁸, een vrij beschikbaar project voor de inhoudsanalyse van Zotero-bijdrages. Het nadeel van deze twee methoden is dat ze verouderd zijn. De laatste jaren zijn gebruiksvriendelijke instrumenten populair geworden in de geesteswetenschappen. Een van deze instrumenten is Voyant Tools. Voyant Tools is een toolkit om teksten te analyseren. Naast topic modeling biedt Voyant Tools ook andere opties voor tekstanalyse en visualisatie. Tekstanalyse is mogelijk op zowel woord-document als woord-corpus niveau. De visualisatiemogelijkheden zijn legio; zo is het onder meer mogelijk woordwolken, netwerken en diagrammen te creëren.³⁹ Voor de topic modeling heeft DARIAH-DE het instrument Topics Explorer ontwikkeld, waarmee topics in een corpus kunnen worden geanalyseerd en met een heatmap kunnen worden weergegeven.⁴⁰ Naast het gemak en de snelheid van het gebruik van hulpmiddelen zoals Topics Explorer en Voyant Tools is een ander voordeel dat voor deze methoden geen programmeerkennis vereist is.

Een belangrijke factor bij de toepassing van een distant reading-methode zoals topic modeling is het corpus. De omvang van het corpus speelt een doorslaggevende rol voor de kwaliteit van de resultaten. Door de aanpasbaarheid van de methode zijn in principe alle tekstsoorten geschikt. Het aantal vereiste documenten varieert van enkele honderden tot duizenden documenten.⁴¹ Hoe uitgebreider het corpus is, hoe beter het algoritme kan werken. Lange teksten, zoals romans, kunnen of moeten in delen worden opgesplitst om de kwaliteit van de analyse niet negatief te beïnvloeden.⁴² Naast de omvang van het corpus zijn er nog andere factoren die het resultaat kunnen beïnvloeden. Uitgebreide pre-processing van de gegevens is een andere belangrijke vereiste om het succes van de toepassing te garanderen. Dit omvat stappen zoals bestandstransformatie, opschoning en beheer van metadata, aanpassing van de documentlengte en methoden op het gebied van ‘Natural Language Processing’ (NLP).

Aangezien een belangrijk punt van de evaluatie de visuele weergave van de resultaten betreft, moet erop worden gelet dat de visualisaties zodanig worden ontworpen dat zij

³⁴McCallum 2002.

³⁵Graham, Weingart en Milligan 2012.

³⁶Andorfer 2017.

³⁷Ramage en Rosen 2009.

³⁸metaLAB Harvard 2012.

³⁹Sinclair en Rockwell 2021.

⁴⁰DARIAH-DE 2018.

⁴¹Brett 2012.

⁴²Jockers en Mimno 2013, p. 754.

ondubbelzinnig zijn. De verkeerde keuze of vormgeving van grafische voorstellingen kan desastreuze gevolgen hebben voor de resultaten van dit werk. Grafieken kunnen misleidend zijn omdat ze ofwel de verkeerde informatie tonen ofwel te weinig informatie. Maar een grafiek kan ook de juiste soort en hoeveelheid informatie tonen en toch misleidend zijn omdat de visualisatie slecht is ontworpen of gelabeld.⁴³ De stappen die nodig zijn voor de analyse van *De avond is ongemak* van Marieke Lucas Rijneveld worden beschreven in hoofdstuk 6.

3.4 Uitdagingen en kritiek

Topic modeling heeft veel te bieden voor de digitale geesteswetenschappen. Toch zijn er ook uitdagingen met betrekking tot de methode en kritiek daarop. De punten van kritiek variëren van de manier waarop de methode werkt, waarbij de begrijpelijkheid van de resultaten minder is dan bij methoden zoals stylometrie of netwerkanalyse, tot de verwachting dat het algoritme dezelfde analyseresultaten zou kunnen opleveren als een analyse die door een mens wordt gemaakt. De hierna uiteengezette punten zijn bedoeld om aan te geven waar er nog behoefte aan ontwikkeling is op het gebied van topic modeling.

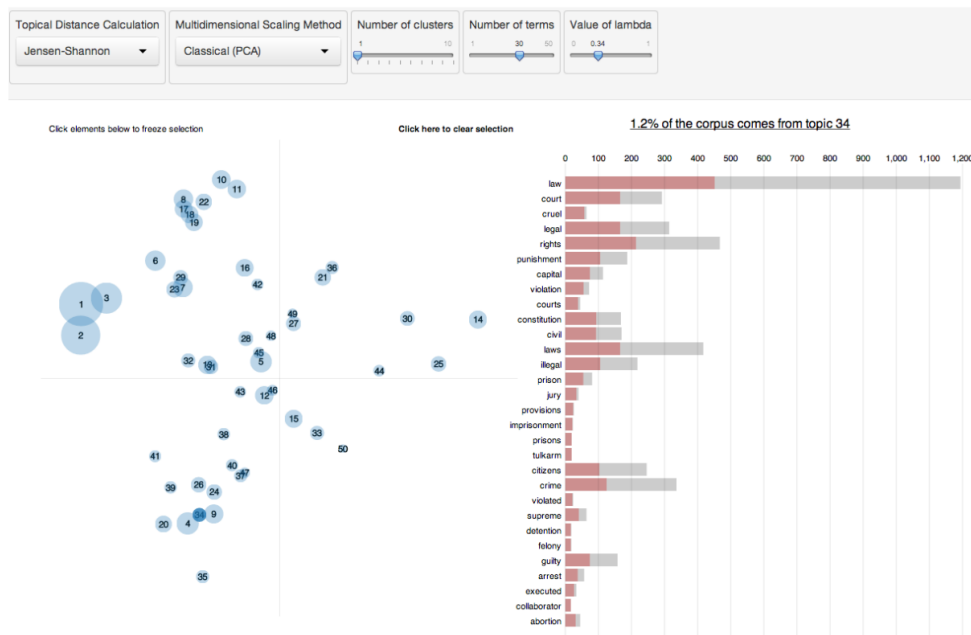
Topic models zijn abstracte modellen van topics die in een tekstverzameling voorkomen. De meest gebruikelijke manier om deze abstracte resultaten te begrijpen is om deze te visualiseren. De meest voorkomende output van topic modeling algoritmen is de weergave van de belangrijkste termen van elk topic in een woordenlijst. Een andere zeer populaire benadering om topics weer te geven is de woordwolke.⁴⁴ In LDA modellen worden gewoonlijk verschillende topics gegenereerd. Meestal is echter slechts één van de topics dominant. De output van onderwerpen naar dominantie is daarom ook een populaire weergavemethode. Een frequentieverdeling van het aantal woorden in de documenten kan ook nuttig zijn voor bepaalde vraagstellingen. Op die manier kan het volume van de documenten in zijn geheel en per topic worden onderzocht. Het Python-pakket `pyLDAvis` is een goede manier om de informatie in een topic model te visualiseren. Het haalt informatie uit een LDA topic model om een interactieve webgebaseerde visualisatie te maken. Deze visualisatie kan zowel gebruikt worden in een IPython notebook als opgeslagen worden in een standalone HTML bestand.⁴⁵ Een voorbeeld van een visualisatie met behulp van het `pyLDAvis`-pakket is te zien in figuur 3.3.

Een andere uitdaging bij topic modeling is de nauwkeurigheid van het systeem. Bij topic modeling gaat het om een unsupervised trainingsproces. Er bestaat geen standaardlijst van topics die met elk corpus kan worden vergeleken. En toch wil men weten of een getraind model goed of slecht is. Voorts moet men ook de mogelijkheid hebben om verschillende modellen/methoden met elkaar te vergelijken. Daarvoor zijn er objectieve maatstaven nodig die de kwaliteit meten. Traditioneel, en nog steeds voor veel praktische toepassingen, worden impliciete kennis en ‘eyeballing’-benaderingen gebruikt om te beoordelen of ‘het juiste’ over het corpus is geleerd. Dit betekent dat de beoordelaar de resultaten intrinsiek beoordeelt naar het beste van zijn of haar kennis en ervaring. Dit is geen

⁴³Cairo 2019, p. 16.

⁴⁴Kherwa en Bansal 2018, p. 11.

⁴⁵Sievert en Shirley 2014, p. 63.

Figuur 3.3: Een visualisatie van een LDA-model met behulp van pyLDAvis⁴⁶

ideale aanpak om de resultaten te meten. Idealiter zou deze informatie moeten worden vastgelegd in één enkele metriek die kan worden gemaximaliseerd en vergeleken. De meest gebruikelijke manier om een topic model te evalueren is het meten van de ‘perplexity’. In het algemeen bepaalt de perplexity de mate waarin een waarschijnlijkheidsmodel een steekproef voorspelt. In de context van NLP is perplexity een manier om taalmodellen te evalueren. Eenvoudig gezegd meet de perplexiteitswaarde hoe waarschijnlijk nieuwe ongeziene gegevens worden opgemerkt ten opzichte van het eerder geleerde model. Met andere woorden: hoe goed vertegenwoordigt of reproduceert het model de statistieken van de gegevens. Het geeft dus aan hoe ‘verrast’ een model is door nieuwe gegevens die het nog niet eerder heeft gezien. Verschillende studies hebben aangetoond dat ‘predictive likelihood’ (of equivalentie, perplexity) en menselijk oordeel vaak niet correleren, en soms zelfs enigszins anti-correleren.⁴⁷ Dergelijke maatregelen zijn nuttig voor de evaluatie van het voorspellende model, maar ondersteunen niet de doelstelling om tot door de mens te interpreteren topics te komen. Als gevolg van deze bevindingen is de beoordeling van topic models aan de hand van perplexiteit onlangs naar de achtergrond verschoven en heeft het plaats gemaakt voor de beoordeling met behulp van topic coherence. Coherentie betekent in deze context dat de elementen van een reeks uitspraken elkaar ondersteunen. Een samenhangend geheel van feiten kan dus worden geïnterpreteerd in een context die alle of de meeste feiten omvat. Een voorbeeld van uitspraken die als coherent worden beschouwd, is ‘het spel is een teamsport’, ‘het spel wordt gespeeld met een bal’, ‘het spel vergt grote fysieke inspanning’.⁴⁸ In de context van topic modeling betekent dit dat de coherentie van een topic wordt beoordeeld door de mate van semantische gelijkenis tussen de valentiewoorden van de topic te bepalen. Deze metingen helpen een onderscheid te

⁴⁷Chang e.a. 2009, p. 294.

⁴⁸Röder, Both en Hinneburg 2015, p. 399.

maken tussen topics die semantisch interpreteerbaar zijn en topics die artefacten zijn van statistische inferentie.⁴⁹ Er bestaan verschillende maatstaven voor coherentie, maar die zullen hier niet in detail worden besproken, aangezien zij niet relevant zijn voor het doel van deze masterscriptie.

Een onzekerheid die bestaat in verband met de evaluatie van topic modeling is de inconsistentie van de topics bij de vergelijking van verschillende runs. Christof Schöch behandelt dit probleem in zijn publicaties, maar legt uit dat topic modeling een proces is waarbij waarden aanvankelijk willekeurig worden toegekend en in de loop van iteraties worden verbeterd. Het doel is te komen tot een stabiele benadering van de teksten. Ondanks dezelfde parameters kan het dus gebeuren dat de resultaten enigszins verschillen. Met voldoende iteraties leveren de algoritmen een betrekkelijk stabiel resultaat op, dat verschilt in de afzonderlijke verdelingen van trefwoorden, maar minder in de eigenlijke topics.⁵⁰

Een veel voorkomende reden waarom topic modeling niet wordt gebruikt, is te wijten aan verkeerde verwachtingen die aan de methode worden gesteld. Vaak wordt verwacht dat topic modeling dezelfde trefwoorden oplevert als een traditionele (menselijke) analyse. Dit is echter niet mogelijk omdat het een niet-semantische methode is. Het doel van topic modeling is om onzichtbare structuren te identificeren. Het is dus geen bewijskrachtig maar een exploratief instrument.⁵¹ Een commentaar op de vergelijking tussen traditionele trefwoordtoewijzing en topic modeling luidt:

“[...] manuelle Topicvergabe besitzt nicht die Reproduzierbarkeit, Transparenz und Effizienz wie eine maschinelle Verarbeitung, umgekehrt kann eine rein maschinelle Verarbeitung keine komplexen Themen erfassen wie die manuelle, was die Bewertung der Ergebnisse erschwert, und stellt erhöhte Anforderungen an die Qualitätssicherung.”⁵²

Daarom suggereren Fechner en Weiß een combinatie van traditionele en machinale benaderingen.⁵³ De vraag moet niet zijn of topic modeling andere benaderingen kan vervangen, maar hoe ze samen nuttig kunnen worden toegepast om nieuwe vragen te beantwoorden.

Tot de belangrijkste uitdagingen van topic modeling behoren meertaligheid binnen een corpus en beeldrijke taal, zoals die vooral in poëzie wordt aangetroffen. Meertaligheid vormt een uitdaging in die zin dat de methode de semantiek achter de termen niet kent. Hetzelfde probleem doet zich voor met synoniemen. Als het om losse woorden gaat, behandelen onderzoekers zoals Hildenbrandt et. al. ze als uitzonderingen die worden genegeerd.⁵⁴ Wanneer het niet langer gaat om anderstalige uitzonderingen in de vorm van woorden, maar om hele vreemdtalige passages binnen een corpus, wordt het moeilijker. Een mogelijke oplossing is om eerst topics te vinden in de ene taal en ze dan te vertalen in de andere. Het nadeel van deze strategie is de intrinsieke vooringenomenheid ten opzichte van één taal. Hierdoor worden de topics in de tweede taal gedwongen overeen te stemmen

⁴⁹Kapadia 2019a.

⁵⁰Schöch 2017.

⁵¹Brett 2012.

⁵²Fechner en Weiß 2017, pp. 19-20.

⁵³Fechner en Weiß 2017, p. 20.

⁵⁴Hildenbrandt e.a. 2015, p. 52.

met de geïdentificeerde topics in de eerste taal, in plaats van dat zij zich onafhankelijk uit de documenten kunnen ontwikkelen.⁵⁵ Een andere manier is het aanpassen van topic models voor meertalige corpora, zodat de topics geen trefwoorden maar concepten⁵⁶ of woordparen⁵⁷ bevatten. De uitdagingen van topic modeling met figuurlijke taal worden meer in detail beschreven door Lisa Rhody in haar essay ‘Topic Modelling and Figurative Language’. Zij spreekt over de gemengde resultaten van topic modeling bij het gebruik van poëzie. Sommige topics zijn ondoorzichtig. Volgens Rhody is een zuivere analyse van poëtische teksten met behulp van topic modeling onvoldoende, omdat de topics vol interferenties blijken te zitten. Het werktuig moet veeleer worden gezien als een steun bij het exploreren van poëzie in een proces van close reading.⁵⁸

Concluderend kan worden gesteld dat het intellectuele werk bij computerondersteunde analysemethoden altijd ligt bij de onderzoekers die betekenis toekennen aan de resultaten, in dit geval de topics.⁵⁹ Dit werk maakt ook duidelijk hoe groot de invloed van de onderzoeker is. Betekenisvolle resultaten kunnen niet worden gegenereerd door machinale analyse alleen. De impact die de afzonderlijke stappen van de onderzoeker hebben, is enorm. Niettemin hebben eerdere toepassingsvoorbeelden aangetoond dat ondanks de kritiek op topic modeling, het gebruik van de methode nuttig kan blijken indien de juiste kennis van voor- en nabewerking, data cleaning, parametrisering en visualisering voorhanden is.

3.5 Voorbeelden van toepassingen

Er zijn talrijke gebieden waarop topic modeling kan worden toegepast. Door het exploratieve karakter van de methode kan zij zowel vragen op talrijke gebieden beantwoorden of als uitgangspunt dienen voor verdere analyses. In dit subhoofdstuk zal aan de hand van toepassingsvoorbeelden een beeld worden geschetst van de vele toepassingsmogelijkheden van topic modeling, niet alleen in de digitale geesteswetenschappen maar ook daarbuiten.

Sharon Block, bijvoorbeeld, paste topic modeling toe op haar werk aan de *Pennsylvania Gazette*, een Amerikaanse koloniale krant. De dataset voor dit werk omvatte bijna een eeuw aan nummers van de *Pennsylvania Gazette*. In het geval van Block hielp topic modeling om ontwikkelingen van topics over de hele periode te onderzoeken. Block wijst op het voordeel van de methode, aangezien in dit geval de topics het nauwkeurig lezen van afzonderlijke artikelen ondersteunen door zowel de verdeling van de topics over de tijdsperiode van de studie als de relaties tussen de topics te kunnen volgen.⁶⁰ Een soortgelijk project dat dezelfde oproep doet voor topic modeling in combinatie met close reading is het werk van Cameron Blevins over het dagboek van Martha Ballard.⁶¹

Sinds Block’s voorstel hebben geesteswetenschappers uit verschillende disciplines topics uit corpora gehaald. Het project van Robert K. Nelson ‘Mining the Dispatch’ creëert

⁵⁵Jagarlamudi en Daumé 2010, p. 454.

⁵⁶Jagarlamudi en Daumé 2010, p. 456.

⁵⁷Boyd-Graber en D. Blei 2009, p. 2.

⁵⁸Rhody 2012.

⁵⁹Fechner en Weiß 2017, pp. 20-21.

⁶⁰Block 2006.

⁶¹Blevins 2010.

een topic model van artikelen uit de *Richmond Daily Dispatch*. Dit was de krant van de Confederatie in de loop van de Amerikaanse Burgeroorlog. In een reeks korte berichten op de website van het project doet Nelson precies wat Block voorstelt, namelijk begeleid lezen. Daarmee verkent Nelson twee topics die tegelijkertijd lijken te verschijnen en te verdwijnen: ‘Anti-Northern Diatribes’ en ‘Poëzie en Patriotisme’.⁶²

Andrew Goldstone en Ted Underwood maken op soortgelijke wijze gebruik van het lezen van afzonderlijke artikelen om trends te verkennen en te illustreren. In hun topic model van 30.000 artikelen in de literatuurwetenschap van de 20^e eeuw was hun aanvankelijke doel de conventionele veranderingen in de literatuurwetenschap te schetsen - bijvoorbeeld de opkomst van het New Criticism in het midden van de 20^e eeuw, die in hun studie in grote lijnen wordt bevestigd. Daarnaast is echter ook gebleken dat er andere soorten veranderingen zijn die zich op grotere schaal voordoen en dus betrekking hebben op een algemene verschuiving in de literatuurwetenschap.⁶³

Topic modeling is niet alleen geschikt voor de analyse van trends, maar ook nuttig voor de classificatie van teksten, bijvoorbeeld volgens thema’s, genres en tijdperken.⁶⁴ Het project ‘CLiGS - Computergestützte literarische Gattungsstilistik’ aan de Universiteit van Würzburg behandelde van 2014 tot 2019 het gebruik van computerondersteunde procedures bij literaire analyse, hoofdzakelijk aan de hand van het voorbeeld van teksten uit het Franse theater van de Klassieke en Verlichtingsperiode, alsook de Franse en Spaanse roman van de 19^e eeuw.⁶⁵ Een bijdrage aan dit project is de verkenning van subgenres in 890 Franse toneelstukken tussen 1610 en 1810 door middel van topic modeling.⁶⁶ Schöch merkt op dat kenmerken van genres niet alleen te onderscheiden zijn uit syntactische structuren, inhoudswoorden en functiewoorden, die normaal gesproken in deze context worden onderzocht, maar ook uit de onderwerpen.⁶⁷ Ook Fotis Jannidis, Leonard Konle en Peter Leinen stellen dit vast in het kader van een onderzoek van Duitse triviale literatuur en bijbehorende genres.⁶⁸

Topic modeling biedt ook de mogelijkheid om verborgen structuren in teksten bloot te leggen. Uit de teksten kan een netwerk worden gemaakt waarin de topics als knooppunten worden aangegeven en hun afstanden als randen. Verder kan topic modeling helpen bij het identificeren van auteurschap in teksten. Zo kunnen citaten en referenties worden gevonden die typerend blijken te zijn voor een auteur.⁶⁹ Murakami et al. gebruiken topic modeling niet alleen om bestaande topics te analyseren, maar ook om de schrijfstijl van auteurs te analyseren.⁷⁰

“[...] topic models go beyond indicating textual ‘aboutness’, and give additional information about register and style.”⁷¹

⁶²Nelson 2020.

⁶³Goldstone en Underwood 2014, p. 381-382.

⁶⁴Bock e.a. 2016, p. 14.

⁶⁵Schöch 24.01.2022.

⁶⁶Schöch 2017.

⁶⁷Schöch 2017.

⁶⁸Jannidis, Konle en Leinen 2019

⁶⁹Fechner en Weiß 2017, pp. 18-19.

⁷⁰Murakami e.a. 2017, p. 253.

⁷¹Murakami e.a. 2017, p. 253.

De onderzoekers Boyd-Graber et al. maken ook gebruik van deze extra informatie over register en stijl waarover Murakami et al. spreken. Zij combineren topic modeling met andere distant reading-methoden om deze te gebruiken voor stylometrische analyses. Stylometrie gaat ervan uit dat niet de inhoudrijke woorden een rol spelen bij het identificeren van de auteur van een tekst, maar eerder functiewoorden die vaak geen informatie bevatten over het tekstonderwerp, maar die wel veel zeggen over de stijl van een auteur. Dit is precies het tegenovergestelde van topic modeling, waarbij veelvoorkomende woorden worden uitgelaten en meer aandacht wordt besteed aan inhouddragende woorden.⁷² Door verschillende methodes van distant reading te combineren, worden de onderzoeksmogelijkheden uitgebreid. Boyd-Graber et al. spreken bijvoorbeeld van de combinatie van topic modeling en sentiment analysis, een methode om positieve en negatieve sentimenten in tekstgedeelten te herkennen, aangezien topic modeling hier kan bijdragen met de herkenning van relaties tussen woorden die samen voorkomen.⁷³

Naast de mogelijke toepassingen binnen de (digitale) geesteswetenschappen, is topic modeling ook geschikt voor andere takken van wetenschap. Zo schetsen Arora et al. het gebruik ervan voor de analyse van semantische structuren in datasets, zoals magnetische resonantiebeeldvorming van hersenactiviteit.⁷⁴ Topic modeling wordt ook gebruikt in de populatiegenetica, bijvoorbeeld om bij individuen genetische sporen van voorouderlijke populaties te vinden. Topics komen hier overeen met genetische patronen waarbij onderzoekers kunnen bestuderen hoe deze in individuen zijn geproportioneerd.⁷⁵ Andere mogelijke gegevens om te analyseren zijn enquêtes, audio-opnamen, muziekstukken, computercodes, sociale netwerken, enz.⁷⁶

Alle mogelijke toepassingen die in dit subhoofdstuk worden toegelicht, kunnen met succes worden gebruikt voor wetenschappelijk werk met tekstmateriaal. De exploratie van topics binnen een groot corpus, de analyse van stilistische kenmerken, auteur specifieke topics, genre specifieke topics, de herkenning van patronen van alle aard en nog veel meer zou reeds kunnen worden beantwoord met behulp van topic modeling. Door deze diverse toepassingen kan de methode niet alleen onderzoekers ondersteunen bij het beantwoorden van vragen. Topic modeling opent ook de mogelijkheid om nieuwe vragen te stellen.

⁷²Boyd-Graber, Hu en Mimno 2017, p. 77.

⁷³Boyd-Graber, Hu en Mimno 2017, p. 84.

⁷⁴Arora e.a. 2018, p. 85.

⁷⁵D. M. Blei 2010, p. 11.

⁷⁶D. M. Blei 2010, pp. 11-12.

4 Literaire motieven

De term motief is afgeleid van het Latijnse woord ‘motivum’, dat in de wetenschappelijke taal van de middeleeuwen de betekenis had van ‘gedachte’ of ‘idee’.¹ In het Nieuwhoogduits kreeg de term de betekenis ‘beweegreden’, die ook nu nog gangbaar is.² Het motief als literair verschijnsel is veel ouder dan de term zelf, aangezien motieven als incest of broedermoord reeds te vinden zijn in orale tradities in verschillende culturen.³ Dit is een van de redenen waarom het motief nog steeds actueel is in de (literatuur-)wetenschap en ook in deze masterscriptie een centrale rol krijgt toebedeeld.

In dit hoofdstuk wordt het literaire fenomeen van de motief uitgelegd. Eerst zullen enkele bruikbare definities van het begrip worden besproken. Naast de definities zullen termen worden bekeken die in dit verband vaak worden genoemd. Vervolgens worden de verschillende kenmerken van motieven in de literatuur verklaard. Voorts zullen de diverse manieren waarop motieven in de literatuur worden gecategoriseerd, worden toegelicht.

4.1 De term motief

Literatuur gebruikt thema's, motieven en symbolen om verschillende redenen. Sommige dragen verborgen betekenissen en aanwijzingen over. Anderen helpen de lezer de motivatie achter de daden van een personage of de boodschap van de tekst te begrijpen. Wetenschappers hebben hiervoor uiteenlopende benaderingen en definities geformuleerd. Het *Reallexikon der deutschen Literaturwissenschaft* definieert het motief als volgt:

“Kleinste selbständige Inhalts-Einheit oder tradierbares intertextuelles Element eines literarischen Werks.”⁴

Deze definitie klinkt op het eerste gezicht duidelijk en begrijpelijk, maar bij nader inzien blijkt het niet zo makkelijk te zijn om te bepalen wat de kleinste eenheid eigenlijk is. Het verbaast dus niet dat men op verschillende manieren heeft geprobeerd de term nauwkeuriger te definiëren. Het is maar de vraag of dat werkelijk is gelukt. Volgens Elisabeth Frenzel is het motief een materieel, situationeel element met een beknopte en algemene inhoud.⁵ Max Lüthi, een Zwitserse sprookjesonderzoeker, definieert het motief als het kleinste bestanddeel van een verhaal dat in overleveringen kan worden bewaard.⁶ Josef Körner beschrijft het motief als een elementair, in zichzelf besloten onderdeel.⁷

¹Burdorf en Schweikle 2007, p. 514.

²Fricke 2007b, p. 639.

³Fricke 2007a, p. 640.

⁴Fricke 2007a, p. 638.

⁵Frenzel 1974, p. 12.

⁶Lüthi 1978, p. 18.

⁷Frenzel 1974, p. 13.

Duidelijk is in ieder geval dat motieven als fundamentele bouwstenen van literaire teksten worden beschouwd. Daemmrich en Daemmrich voegen aan dit perspectief het volgende toe:

“Ihre Position, Verteilung, Wechselbeziehung, Wiederholung, Variation formen ein weitläufiges Bezugssystem. [...] Die jeweilige Zusammenfügung befestigt nicht nur die Struktur eines Textes, sondern vermittelt auch Signale, die im Lesevorgang zur Orientierung, zur Erfassung von Bedeutungsgehalten und zur Wahrnehmung künstlerischer Eigenheiten anregen.”⁸

Gezien het motief vaak wordt bestudeerd in relatie tot de stof of het thema, is het belangrijk deze termen van elkaar te onderscheiden. De stof van een literair werk verschilt van het motief in die zin dat de stof het werk organiseert en niet slechts afzonderlijke delen ervan.⁹ Het thema van een tekst daarentegen behandelt het onderliggende en overkoepelende probleem.¹⁰ Een andere term die vaak wordt genoemd in verband met thema, stof en motief is het symbool. Het symbool beschrijft iets dat onuitsprekelijk is en een diepere betekenis heeft in een werk.¹¹

4.2 Kenmerken van motieven

Hoewel een definitie van de term motief moeilijk is, hebben motieven wel degelijk eigenschappen die kunnen worden beschreven. Volgens Elisabeth Frenzel worden motieven gekenmerkt door het feit dat zij uit de ene context kunnen worden gehaald en in een andere kunnen worden ingevoegd.¹² Dit kan als stilistisch middel worden gebruikt, omdat het verschillende effecten kan oproepen en creëren. Van belang is ook dat een motief nooit alleen een plotvormend element kan zijn. Motieven hebben, om doeltreffend te zijn, andere motieven nodig en ook een basisplot.¹³ Motieven kunnen plotveranderingen in de hand werken, maar het omgekeerde is eveneens mogelijk. Een motiefomkering kan bijvoorbeeld zijn als een vriendschap in verraad eindigt of als een verrader een vriend blijkt te zijn.¹⁴

Een ander kenmerk van motieven is dat zij een vaste thematische constellatie vertegenwoordigen, die cultureel gevormd is.¹⁵ Daemmrich en Daemmrich wijzen ook op het feit dat motieven samen met thema's verantwoordelijk zijn voor de structuur van literaire werken en intertekstuele verwijzingen:

“Themen und Motive sind Grundbausteine literarischer Werke. Ihre Position, Verteilung, Wechselbeziehung, Wiederholung und Variation formen ein weitläufiges Bezugssystem. Die jeweilige Zusammenfügung befestigt nicht nur

⁸H. S. Daemmrich en I. G. Daemmrich 1995e, p. XI.

⁹Fricke 2007b, p. 521.

¹⁰Fricke 2007b, p. 634.

¹¹Frenzel 1978, p. 36.

¹²Frenzel 1980, p. 37.

¹³Frenzel 1980, p. 37.

¹⁴Frenzel 1980, pp. 47-48.

¹⁵Nünning 2004, p. 184.

die Struktur eines Textes, sondern vermittelt auch die Signale, die im Lesevorgang zur Orientierung, zur Erfassung von Bedeutungsgehalten und zur Wahrnehmung künstlerischer Eigenheiten anregen.”¹⁶

In de inleiding van hun werk *Themen und Motive in der Literatur* presenteren de wetenschappers Daemmrich en Daemmrich een catalogus van verschillende basiskennmerken, eigenschappen en functies van motieven. Deze omvatten *Schein*, *Stellenwert*, *Polarstruktur*, *Spannung*, *Schematisierung*, *Themenverflechtung*, *Gliederung des Texts* en *Deutungsmuster*. *Schein* beschrijft de eigenschap van motieven om indrukken over te brengen, terwijl *Stellenwert* de functie van motieven omschrijft als schakelelementen in de tekst. *Polarstruktur* wijst op het feit dat meestal niet de volledige betekenis van motieven kan worden verwerkt, dat slechts bepaalde signalen worden waargenomen. *Spannung* staat voor het vermogen van motieven om spanningsbogen op te bouwen en *Schematisierung* verwijst naar het feit dat motieven gemakkelijk opnieuw kunnen worden opgenomen en vernieuwd. De *Themenverflechtung* en *Gliederung des Texts* beschrijft de functie van motieven om teksten te ordenen en hun structuur te consolideren. Uit de *Deutungsmuster* blijkt dat motieven gewoonlijk existentiële basissituaties vertegenwoordigen die op verschillende niveaus kunnen worden gevonden en geïdentificeerd.¹⁷

4.3 Typen motieven

Er zijn verschillende manieren om motieven te onderscheiden. Motieven kunnen worden gecategoriseerd naar de mate van hun invloed op de handeling. Een andere mogelijkheid is ze te differentiëren afhankelijk van hun verwijzing naar bepaalde entiteiten. Voorts kan men motieven onderscheiden aan de hand van hun rol in de context van de opeenvolging van gebeurtenissen.

Bij het classificeren van motieven volgens de mate van hun invloed wordt een onderscheid gemaakt tussen hoofdmotief, bijmotief en blind motief. Het hoofdmotief, ook wel ‘primaair motief’ of ‘kernmotief’ genoemd, loopt door de gehele tekst en wordt vaak reeds in de titel van het werk belicht.¹⁸ Naast het hoofdmotief kent de literatuur ook het bijmotief, vaak ‘secundair motief’ of ‘detailvormend motief’ genoemd. De naam ‘detailvormend motief’ beschrijft de functie van bijmotieven. Een blind motief is een motief dat de aandacht van het verhaal afleidt en irrelevant is voor de plot.¹⁹ Dergelijke motieven dienen vaak om de sfeer in een literair werk te intensiveren.²⁰

Wat de onderscheiding volgens de referentie betreft zijn er aldus Elisabeth Fricke in wezen drie subcategorieën.²¹ De eerste subcategorie is die van de types, bijvoorbeeld de boze stiefmoeder, de femme fatale of de zonderling. De tweede subcategorie draait om plaatsen zoals de bibliotheek of de Joodse laan. De derde subcategorie heeft betrekking op situaties. Deze kunnen voortkomen uit opstellingen van mensen of groepen (bijvoorbeeld

¹⁶H. S. Daemmrich en I. G. Daemmrich 1995e, p. XI.

¹⁷H. S. Daemmrich en I. G. Daemmrich 1995e, pp. XVII-XX.

¹⁸Fricke 2007b, p. 639.

¹⁹von Wilpert 1964, p. 526.

²⁰Fricke 2007b, p. 639.

²¹Fricke 2007b, p. 639.

broederliefde) of natuurverschijnselen (bijvoorbeeld lawine).²²

Een verdere indeling van de motieven in de literatuur kan, zoals gezegd, gebeuren door te kijken wat hun plaats in de opeenvolging van gebeurtenissen is.²³

²²Fricke 2007b, p. 639.

²³Fricke 2007b, p. 638.

5 Marieke Lucas Rijnevelds *De avond is ongemak*

In dit hoofdstuk wordt eerst de auteur, Marieke Lucas Rijneveld, voorgesteld. Naast een korte biografie zullen de hoogtepunten van zijn carrière tot nu toe worden beschreven. Vervolgens worden de belangrijkste edities van zijn werk *De avond is ongemak* gepresenteerd. De keuze is gevallen op de Nederlandse, de Duitse en twee Engelse uitgaven, aangezien deze werken verschillende prijzen hebben gewonnen. Daarna worden de recepties uit het Nederlandse, het Duitse en het Engelse taalgebied gepresenteerd. Rijneveld gebruikt op *Instagram* de pronomina ‘he/him’¹, daarom worden in deze masterscriptie de Nederlandse pronomina ‘hij/hem’ gebruikt.

5.1 De auteur

Marieke Lucas Rijneveld is geboren als Marieke Rijneveld op 20 april 1991 in Nieuwendijk, Noord-Brabant, in een gereformeerd gezin. Het voornemen om Nederlands te gaan studeren aan de Kweekschool voor Onderwijzeressen brengt hem op 19-jarige leeftijd naar Utrecht.² Na een jaar staakt hij zijn studie om te gaan schrijven als een gevolg van zijn passie voor het oeuvre van Jan Wolkers. Op 21-jarige leeftijd schrijft hij zich in aan de Schrijversvakschool in Amsterdam, maar ook deze opleiding maakt hij niet af. Later zegt hij in een interview dat hij te ongeduldig was, dat hij zoveel te vertellen had.³ Op zijn drieëntwintigste verandert hij zijn naam en voegt hij ‘Lucas’ toe, de naam van een fantasievriend uit zijn kindertijd. Op de vraag of hij zich een vrouw of een man voelt, antwoordt hij vandaag dat hij zich een tussenmens beschouwt.⁴ Rijneveld gebruikt verder in het Engels de voornaamwoorden ‘he/him’⁵ In 2015 verschijnt Rijnevelds dichtbundel *Kalfsvlies*. Vor deze bundel wordt hij 2016 bekroond met de C. Buddingh’-Prijs voor het beste poëziedebuut van het jaar.⁶ In 2018 verschijnt zijn debuutroman *De avond is ongemak*. Rijneveld heeft enkele autobiografische elementen in de roman opgenomen, bijvoorbeeld de dood van zijn broer. Toch is *De avond is ongemak* geen autobiografie, want volgens Rijneveld zit er evenveel waarheid als fictie in de roman.⁷

Met zijn debuutroman *De avond is ongemak* rijgt Rijneveld de literaire prijzen aan elkaar. Als eerste Nederlandse schrijver wint hij in 2020 de Booker International Prize voor de vertaling naar het Engels van zijn debutroman *The Discomfort of Evening*.⁸ Hij

¹Rijneveld 2022.

²van den Hoven 23.08.2020.

³van Kommer 2021.

⁴van den Hoven 23.08.2020.

⁵Rijneveld 2022.

⁶Vos 2016.

⁷Busch 2020.

⁸van Kommer 2021.

deelt de prijs met vertaalster Michele Hutchison.

Figuur 5.1: Portret van Marieke Lucas Rijneveld⁹

Rijneveld, die ten tijde van de prijsuitreiking 29 jaar was, is de jongste auteur ooit die deze prestigieuze prijs in ontvangst mag nemen. De Duitse vertaling van de roman *Was man sät* werd gemaakt door Helga von Beuningen en werd in 2021 bekroond met de Straelen Vertaalprijs van de Kunststiftung NRW. Deze vertaalprijs wordt beschouwd als een van de belangrijkste prijzen voor literaire vertalers in het Duitse taalgebied. De prijs bedraagt 25.000 euro en wordt toegekend door de Kunststiftung NRW in samenwerking met het Europäisches Übersetzer-Kollegium in Straelen.¹⁰ In november 2020 verscheen zijn tweede roman *Mijn lieve gunsteling*. De roman werd in februari 2021 genomineerd voor de Libris Literatuurprijs.¹¹

5.2 Belangrijke edities

De hier gepresenteerde uitgaven omvatten de oorspronkelijke uitgave in het Nederlands, alsmede de Duitse uitgave en twee Engelstalige edities uit Groot-Brittannië en de Verenigde Staten.

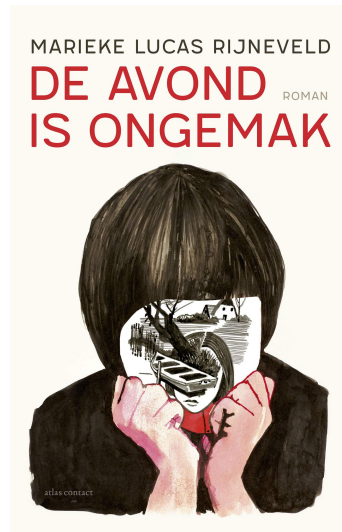
5.2.1 Nederlandse editie

Marieke Lucas Rijnevelds *De avond is ongemak* is voor het eerst gepubliceerd in januari 2018 door de Atlas Contact uitgeverij in Amsterdam. Grafisch vormgever Roald Triebels kreeg de opdracht voor het ontwerp van de omslag. De omslagillustratie is van Tammo Schuringa. De eerste uitgave telt 272 bladzijden en bestaat uit drie delen. Deze drie delen zijn op hun beurt onderverdeeld in respectievelijk vier, twintig en dertien genummerde

¹⁰Börsenblatt 2021.

¹¹de Veen 2021.

hoofdstukken. De subhoofdstukken hebben geen titels.

Figuur 5.2: Omslag van de Nederlandstalige editie¹²

Het boek beschrijft het opgroeien van Jas, een tienermeisje in een zeer gelovig boerengezin dat getroffen wordt door de dood van hun eerstgeboren kind. In hoofdstuk 7.1.1 van deze scriptie volgt een uitgebreide samenvatting van het werk *De avond is ongemak*.

5.2.2 Duitse editie

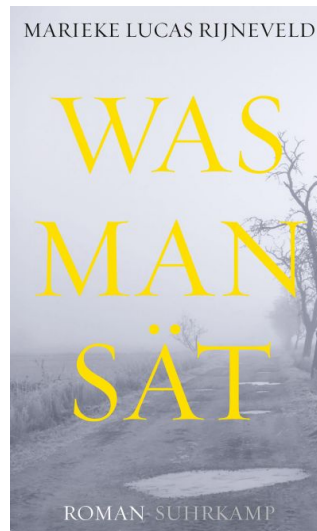
De Duitse eerste druk van *De avond is ongemak* is uitgegeven door Suhrkamp Verlag, Berlin op 09 september 2019 onder de titel *Was man sät*. Voor het ontwerp van de omslag werd een beroep gedaan op het Hamburgse ontwerp bureau Rothfos & Gabler, dat gespecialiseerd is in de vormgeving van boeken en publicaties van uitgeverijen. In plaats van het ontwerp van de oorspronkelijke uitgave te gebruiken, besloot het bedrijf het werk een mysterieuze buitenkant te geven. Op de omslag staat een foto van een mistig landelijk tafereel. De vertaling van het werk in het Duits werd gesteund door het Nederlandse letterenfonds. De vertaalster is Helga van Beuningen. Zij is geboren in Obergrünzburg in 1945 en studeerde Engels, Nederlands en rechten aan het Instituut voor Vertaal- en Tolkwetenschap van de Universiteit van Heidelberg. Daarna doceerde ze er 15 jaar als lectrice.¹³ Sinds 1984 werkt zij als freelance literair vertaalster in Bad Segeberg.¹⁴ Zij vertaalt onder meer de werken van Hans Maarten van den Brink, Jan Brokken, Adrianus Franciscus Theodorus van der Heijden, Marcel Möring, Margriet de Moor, Cees Nooteboom en F. Springer. Jonge auteurs van wie zij werken vertaalt, zijn onder anderen Marieke Lucas Rijneveld, Lize Spit en Niña Weijers. Het werk van Van Beuningen is al meermaals bekroond.¹⁵

De titel van de Duitse vertaling is de helft van het spreekwoord ‘ernten was man sät’, in het Nederlands is het spreekwoord: je oogst wat je zaait. Het spreekwoord vindt zijn oorsprong in het Oude Testament van de Bijbel. In Hosea 8, vers 7, zegt de profeet:

¹³Heimbürger en Herzke 2014.

¹⁴Suhrkamp Verlag 2021.

¹⁵Börsenblatt 2021.

Figuur 5.3: Omslag van de Duitstalige editie¹⁶

“Want wie wind zaait zal storm oogsten”.¹⁷

Dit betekent dat iemand vroeg of laat ter verantwoording geroepen zal worden voor wat hij doet. Dit past ook heel goed bij de setting van de roman, namelijk het orthodox-calvinistische gezin waarin de hoofdpersoon opgroeit. Afgezien van de religieuze connotatie van de titel, verwijst hij echter ook naar een ander aspect van de omgeving, namelijk de landbouw. De hoofdpersoon groeit op op een boerderij en het gebruik van de titel speelt in op de agrarische kern van het spreekwoord.

5.2.3 Britse en Amerikaanse edities

De Engelstalige eerste druk van *De avond is ongemak* is op 24 september 2020 verschenen bij Faber & Faber, Londen, onder de titel *The Discomfort of Evening*. De uitgever zelf zorgde voor het omslagontwerp. Op de Britse uitgave, waarvoor Rijneveld de International Booker Prize ontving, staat een illustratie van een blonde vrouw of meisje die tot haar neus in een rood jasje is gewikkeld. De achtergrond is donkergrijs. Pete Adlington maakte deze (bijzondere) keuze. De Amerikaanse uitgave van Graywolf Press is getooid met een rood jasje. De hoes vertoont ook krassen en kreukels. Kimberly Glyder verzorgde het ontwerp. De vertaling van het werk in het Engels werd ondersteund door het Nederlands Letterenfonds.¹⁸

De vertaler, Michele Hutchinson, is in 1972 geboren in het Verenigd Koninkrijk en woont sinds 2004 in Amsterdam.²⁰ Hutchinson is opgeleid aan de universiteiten van UEA, Cambridge en Lyon en was voormalig redacteur bij verschillende topuitgeverijen. Ze vertaalt literaire fictie en non-fictie, poëzie, graphic novels en kinderboeken. Recente literaire vertalingen zijn onder andere *La Superba* van Ilja Leonard Pfeijffer, *Roxy* van

¹⁷NBV21 2004b.

¹⁸Rijneveld 2020.

²⁰Words Without Borders 2021.

Figuur 5.4: Omslag van de Engelstalige uitgaven (Groot-Brittannië links, Verenigde Staten van Amerika rechts)¹⁹

Esther Gerritsen, en *Fortunate Slaves* van Tom Lanoye. In 2020 won Michele de Vondel Vertaalprijs voor haar vertaling van *Stage Four* van Sander Kollaard. In datzelfde jaar won ze samen met auteur Marieke Lucas Rijneveld de International Booker Prize voor *The Discomfort of Evening*.²¹

5.3 Receptie

Om het bestek van deze masterscriptie niet te buiten te gaan, beperkt de bespreking van de receptie van *De avond is ongemak* zich tot die uit het Nederlandse, Duitse en Engelse taalgebied.

5.3.1 Nederlandstalige gebieden

De recensies uit het Nederlandse taalgebied zijn over het geheel positief. De recensenten richten zich de thema's die aan het boek ten grondslag liggen: geweld, seksualiteit, religie. De kritieken spitsen zich eveneens toe op de hoofdpersoon en haar emotionele wereld. Daarnaast wordt vermeld dat het boek een impact heeft op de gevoelswereld van de lezers, in dit geval de critici.

Miriam Piters wijst er in de recensie voor *Tzum* op dat Rijneveld een beklemmende, ijskoude sfeer weet te vangen in scherpe, gedetailleerde zinnen. Zij zegt over de hoofdpersoon dat zij steeds meer vervreemd raakt van haar omgeving, hoewel zij uit alle macht probeert zich ergens aan vast te houden. Daarnaast vermeldt Piters dat er veel parallellen zijn met Rijnevelds dichtbundel *Kalvsvlies* uit het jaar 2015:

“Eigenlijk resoneert die hele gedichtenbundel op weergaloze wijze na in deze roman en vice versa, waardoor het een bijzonder tweeluik is. Strofes uit

²¹Flanders literature 2021.

Kalfsvlies waarin de beelden over elkaar heen buitelen, krijgen meer contour door de rust in de roman en bepaalde passages uit de roman krijgen nog meer kleur door de ontzagwekkende vloed aan beelden in de versregels.”²²

Het meest opvallende contrast in het boek, volgens de recensent, is de genuanceerde woordkeus. Hierdoor kan de auteur zijn personages op een buitengewone manier vormen en transporteren.²³

Thomas de Veen merkt in zijn recensie voor *NRC* op dat het hoofdthema van de roman is dat de kinderen de dood proberen af te wenden omdat ze hulpeloos zijn in hun verdriet, angst en onwetendheid daarover. Hij ziet echter ook zwakke punten in Rijnevelds metaforen, die op het eerste gezicht origineel lijken:

“De dichterlijkheid van Rijneveld, die je noopt haar zinnen heel precies te lezen, leidt vaak tot onzuivere metaforen. [...] De mededeling [...] is op het eerste gezicht origineel, maar in tweede instantie een wankel vergelijking. [...] Van weggelopen water naar geplaagde nachten: bijzonder, maar te gezocht om te overtuigen.”²⁴

Rijnevelds roman leidt zowel de hoofdpersonen als de lezers in een omgeving waaruit geen ontsnappen mogelijk is en waarin alle betrokkenen lijden, aldus de Veen.²⁵

Yolanda Entius schrijft in een recensie voor *Trouw* dat Rijneveld in zijn roman *De avond is ongemak* een iconoclasme creëert:

“De schrijfster stapelt beeld op beeld. Jas’ wereld is even poëtisch als verdoemd. De dingen even bezielde als gevaarlijk. Jas zelf even doortastend als bang.”²⁶

Entius schrijft dat de beelden die de auteur schept noodzakelijk zijn. Ze wijst er eveneens op dat, ondanks alles, er geen andere manier zou zijn om het te vertellen. De recensent schrijft dat de wereld van de hoofdpersoon in het boek bestaat uit fantasieën, experimenten en obsessieve gedachten. Volgens Entius is dit zowel de redding als de ondergang van de protagonist. Dat laatste is voorspelbaar, maar het laat de lezer nog steeds weerloos achter.²⁷

5.3.2 Het Duitse taalgebied

De kritieken op de Duitstalige vertaling van *De avond is ongemak* waren eveneens heel erg positief. Vooral de overheersende thema’s, zoals seksualiteit, rouw en godsdienst, werden belicht. Ook het kinderlijke, zeer directe vertelperspectief in samenhang met het gebruik van metaforen werd meermaals genoemd.

²²Piters 2018.

²³Piters 2018.

²⁴de Veen 2018.

²⁵de Veen 2018.

²⁶Entius 2018.

²⁷Entius 2018.

Recensent Peter Urban-Halle, bijvoorbeeld, is enthousiast over de debuutroman van de Nederlandse auteur Marieke Lucas Rijneveld. Het verhaal over de kleine Jas, die opgroeit in een orthodox-calvinistisch gezin, is niet contemplatief. Het meisje bidt dat God haar lievelingskonijn zal beschermen tegen zijn lot als kerstgebrad en biedt hem in ruil daarvoor haar oudere broer aan. Als hij twee dagen voor Kerstmis daadwerkelijk verdrinkt, wordt het meisje geplaagd door schuldgevoelens. Hij beschrijft dat Rijneveld alle ervaringen van de hoofdpersoon, vooral haar ontluikende seksualiteit, beschrijft als daden van wanhoop. Urban-Halle is onder de indruk van de manier waarop de auteur, die zelf in een streng gereformeerd gezin is opgegroeid, de conflicten, het subliminale en ook openlijke geweld in het gezin beschrijft. Maar bovenal prijst hij Rijnevelds stijl:

“Rijneveld schreibt die Geschichte dieser Familie, der nichts erspart bleibt, in einem so überbordenden Stil, wie Bruegel seine Winterbilder gemalt hat, wuselnd, unruhig, aber auch sozusagen ‘unbunt’, in einem etwas dumpfen Braun.”²⁸

Urban-Halle besluit zijn recensie in *Deutschlandfunk Kultur* met het inzicht dat het einde van de roman een trieste verwezenlijking is van een belofte die de grote broer aan de protagonist heeft gedaan.²⁹

In haar recensie in de *Frankfurter Allgemeine* wijst Anna Vollmer erop dat de roman *Was man sät* van Marieke Lucas Rijneveld geen opbouwend boek is. Toch vindt ze dat het boek gelezen moet worden, omdat de auteur erin slaagt de duistere denkbeeldige wereld van een tiener, getekend door angsten en ontluikende seksualiteit, op een geloofwaardige manier neer te zetten. Ze trekt de lezer ook mee in de wereld van de hoofdpersoon. Voor de recensent is dit een verontrustende ervaring die nog wordt versterkt door het drastische taalgebruik en de poëtische beelden:

“Nichts wird erklärt, und alles ist dadurch umso klarer.”³⁰

De context van de roman, de dood van een kind en het verdriet van het strenge gezin, vindt Vollmer apocalyptisch.³¹

Jeannette Villachica schrijft in haar recensie in de *Wiener Zeitung* dat Rijneveld erin slaagt de roman te schrijven vanuit het perspectief van een kind dat opgroeit in een kansarme wereld. Over geloof, een van de hoofdthema's van het boek, schrijft de recensent:

“Aber der Glaube rettet nicht nur Leben, er kann auch direkt zum Tod führen.”³²

Volgens Villachica lukt het Rijneveld om de door geloof geteisterde leefwereld van de protagonist authentiek weer te geven door situaties onophoudelijk te beschrijven of grillige metaforen te gebruiken.³³

²⁸Urban-Halle 2019.

²⁹Urban-Halle 2019.

³⁰Vollmer 2020.

³¹Vollmer 2020.

³²Villachica 2019.

³³Villachica 2019.

5.3.3 Engelstalige gebieden

De kritieken op het Engelstalige *The Discomfort of Evening* gaan voornamelijk over het geweld en de expliciete weergave van thema's als seksualiteit en religie. De vertaling van Michele Hutchinson in het Engels werd voortdurend geprezen en gepresenteerd als een buitengewone prestatie.

Holly Williams schrijft in haar recensie voor *The Guardian* dat Rijnevelds boek een studie is van een familie die desintegreert door rouw. Dit wordt beschreven door het kinderlijke, eenvoudige en niet dramatische karakter van het hoofdpersonage. De verschillende thema's en hun beschrijving uit *The Discomfort of Evening* worden eveneens in de recensie besproken. Williams beschrijft Rijnevelds stijl als volgt:

“Rijneveld pokes sticky fingers into nasty places to stir up uneasy prepubescent memories.”³⁴

Williams heeft echter weinig positieve woorden voor het censureren van een grap in de Engelse vertaling. Zij vindt dit keuze raar omdat het weglaten van de grap in de Britse publicatie de verbeelding die Rijneveld al aanwakkerde alleen maar verder stimuleert. Williams concludeert: het is een opmerkelijk debuut, ondanks enkele zwakke punten.³⁵

In haar recensie van *The Discomfort of Evening* schrijft Parul Seghar dat het niet het geweld in het werk dat zo schokkend is, maar de onschuld. Zijzelf las het boek echter elke dag met dankbaarheid:

“We return to her story that feels like a dare — can we face it when even her parents have turned away?”³⁶

Zij wijst in haar recensie voor *The New York Times* ook erop dat vooral romans over kinderen meestal eenvoudiger en netter geschreven zijn dan die voor volwassenen. Dat is niet het geval bij het debuut van Rijneveld. Seghar vermeldt ook de vertaling van Hutchinson, die ze als helder en rustig ervaart.³⁷

Catherine Taylor schrijft in haar recensie voor de *Financial Times* dat een boek dat zo ruw is, voelbare zwaktes heeft en toch een krachtige schoonheid in zich draagt:

“[...] the immensity and mystery of the universe coexisting alongside the claustrophobic community of farm, church and school.”³⁸

Rijnevelds proza combineert aspecten die eigenlijk niet met elkaar te verbinden zijn: de formaliteit van de ceremonie met een obsessie voor lichaamsfuncties, zowel dierlijke als menselijke. Het vertalen van een werk als *The Discomfort of Evening* is een uitdaging voor elke vertaler, aldus Taylor. Michele Hutchinson heeft zich echter met vlag en wimpel van deze taak gekweten.³⁹

³⁴Williams 2020.

³⁵Williams 2020.

³⁶Seghal 2020.

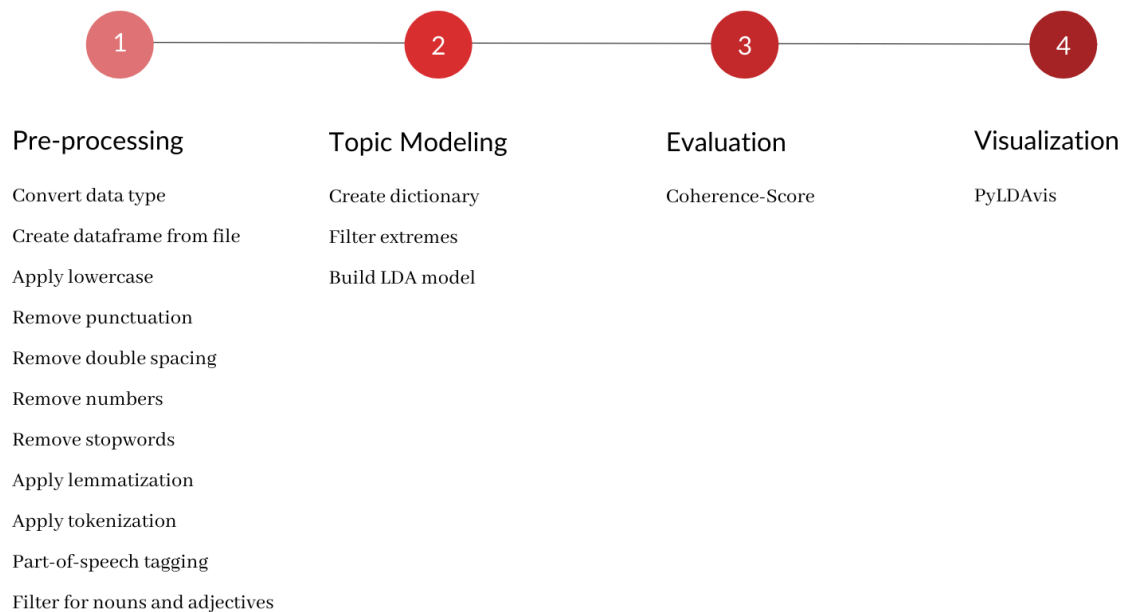
³⁷Seghal 2020.

³⁸Taylor 2020.

³⁹Taylor 2020.

6 Topic modeling workflow

Zoals in hoofdstuk 3 gebleken, zijn er verschillende algoritmen en workflows voor topic modeling. Gezien het in deze masterscriptie in eerste instantie gaat om het illustreren van de mogelijkheden en grenzen van een computergesteunde benadering van een literair werk, worden in dit hoofdstuk geen verschillende mogelijkheden met elkaar vergeleken, maar slechts één mogelijke workflow gepresenteerd.

Figuur 6.1: Topic modeling workflow¹

De hier uitgevoerde topic modeling is gebaseerd op verschillende topic modeling pipelines. De pre-processing berust grotendeels op John Bica's blog serie 'Tweet Topic Modeling: Using Short Text Topic Modeling on Tweets' op *Towards AI*.² Voor de topic modeling zelf werd gebruik gemaakt van Susan Li's blog post 'Topic Modeling and Latent Dirichlet Allocation (LDA) in Python'.³ Voor de evaluatie werd Shashanks Kapadia's blogpost 'Evaluate Topic Models: Latent Dirichlet Allocation (LDA)' gehanteerd, die is gepubliceerd op *Towards Data Science*.⁴ Op hetzelfde platform heeft de auteur ook de post 'Topic Modeling in Python: Latent Dirichlet Allocation (LDA)' gepubliceerd, die als basis dient voor het hier uitgevoerde gebruik van het `pyLDAvis`-pakket.⁵ Figuur 6.1 toont de individuele stappen die zijn genomen om de topic modeling uit te voeren. Het notebook voor de

²Bica 2021.

³Li 2018.

⁴Kapadia 2019b.

⁵Kapadia 2019c.

topic modeling van Marieke Lucas Rijneveld's *De avond is ongemak* is te vinden op *GitHub*.⁶

In dit hoofdstuk worden de afzonderlijke stappen van de procedure van de topic modeling, zoals weergegeven in figuur 6.1, toegelicht. Fase 1 is de voorbereiding ('pre-processing') van de tekst. De noodzakelijke stappen zijn: het voorbereiden en importeren van de bestanden, het creëren van een dataframe voor verdere bewerking, het verwijderen van ongewenste tekens (interpunctie, dubbele spaties, getallen, stopwoorden), part-of-speech-tagging en het bewerken van de tekst in de vorm van tokenisatie en lemmatisatie en conversie naar kleine lettertekens. Fase 2 bestaat uit het creëren van een dictionary, het uitfilteren van extremen en het opstellen van het eigenlijke LDA-model. Fase 3 omvat de evaluatie van het model. Daartoe wordt de coherence score van het model berekend. Fase 4 bestaat uit de visualisatie van de resultaten. Hiervoor wordt de *Python*-bibliotheek *PyLDAvis* gebruikt.

6.1 Pre-processing

De kwaliteit van de resultaten van topic modeling en de daarvan afgeleide visualisaties hangt af van de voorbereidingsfase, waarin belangrijke stappen worden ondernomen om de te analyseren data berekenbaar en evalueerbaar te maken. Deze stappen worden ook wel pre-processing genoemd en worden hieronder beschreven. Met slecht geformatteerde gegevens is het onvermijdelijk dat slechte resultaten worden bereikt. Dit maakt een uitgebreide voorbereiding van gegevens des te belangrijker. Dit geldt met name voor de tekst, aangezien machines van nature niet de betekenis van woorden begrijpen.

6.1.1 Convert data type

Verschillende bestandstypes zijn geschikt voor topic modeling. In dit geval werd de tekst overgebracht naar een eenvoudig txt-formaat. Het boek werd eerst gekocht als ePub en online omgezet in een txt-bestand met behulp van het online conversieprogramma *Convertio*.⁷

6.1.2 Create dataframe from file

In een volgende stap werd de tekst in zinnen verdeeld en opgeslagen in een CSV-formaat. Zoals reeds besproken in hoofdstuk 2.3, is een groot corpus noodzakelijk voor een succesvolle topic modeling. Aangezien de indeling per hoofdstuk of per alinea niet het gewenste aantal documenten zou hebben opgeleverd, werd besloten elke zin als een document te behandelen. Een efficiënte mogelijkheid om de tekst te splitsen is een punt. Hoewel dit niet perfect werkt, pleitte de kosten/baten-berekening ervoor.

Het importeren van het bestand wordt gedaan met behulp van de *Python*-bibliotheek *Pandas*. *Pandas* is een krachtig open-source-instrument voor gegevensanalyse en -manipulatie, gebaseerd op het programma *Python*.⁸ Het is in het bijzonder geschikt voor het bewerken van dataframes. Een dataframe, dit wil zeggen een tweedimensionale tabel, vergelijkbaar met een spreadsheet.

⁶Ritter 2022.

⁷Softo Limited 2022.

⁸NumFOCUS 2022.

	text
0	Er staat geschreven, ‘ik maak alle dingen nieuw!’ \n\n\t\t\tMaar de akkoorden zijn een waslijn vanverdriet,\n\n\t\t\tMesscherpe vlagen knakken het geloof \n\n\t\t\tVan hem die weg wil vluchten uit dit wreed begin\n\n
1	\n\n\t\t\tDe ijzelregen geselt bloei tot glazig moes,\n\n\t\t\tEen hondsvot schudt zijn pelskurkdroog in het geweld\n\n
2	\n\n\n\n\n\n\n\t\t\t\t\t- \n\n\n\n\n\n\n1\n\n\n\n\n\nIk was tien jaar en deed mijn jas niet meer uit\n\n

Tabel 6.1: De eerste regels van het dataframe na de import⁹

Tabel 6.1 toont hoe het dataframe is gestructureerd na de import. Uit de eerste regels van het gegevensbestand blijkt dat er nog overbodige spaties en alinea’s zijn, maar die worden er bij de verdere pre-processing uitgefilterd. De opdeling van het txt-bestand in afzonderlijke zinnen en het creëren van de dataframe is te vinden in het notebook ‘topic_modeling_DAIO_deel_1.ipynb’ onder het punt ‘1. Create dataframe’.¹⁰

6.1.3 Lemmatization

Om de resultaten van NLP nog effectiever te maken, is het zinvol om de woorden in een corpus te vereenvoudigen. Twee methoden zijn hiervoor geschikt: lemmatisatie en stamvorm reductie. Beide methoden zullen hier worden beschreven, waarbij lemmatisatie werd gebruikt in de NLP-pijplijn voor deze masterscriptie.

In de lexicografie verwijst een lemma naar de basisvorm van een lexeem. Met lemmatisatie wordt dus een procedure bedoeld om lemma's te bepalen.¹¹ Een ander proces is de stamvorm reductie ('stemming'), d.w.z. de reductie van een woord tot zijn stam. In dit geval wordt het woord gereduceerd tot de basismorfemencombinatie waaraan een affix wordt toegevoegd.¹² Terwijl bij de lemmatisatie zowel 'goed' als 'beter' als het bijvoeglijk naamwoord 'goed' worden herkend, werkt dit bij stamreductie alleen in het eerste geval, omdat 'beter' niet dezelfde stam heeft.

Beide termen staan echter voor een niet-semantisch proces in de zin van een digitale analysemethode. Dat geen homoniemen herkend worden is natuurlijk een probleem. Het proces van het indelen en labelen van woorden volgens de woordsoorten, wordt part-of-speech tagging genoemd.¹³ Hier gaat het dus om de woordsoort van een token, maar semantische differentiatie wordt voor woorden met meerdere betekenissen (zoals het woord ‘arm’) niet uitgevoerd.

Zowel lemmatisatie als stamvorm reductie zijn van belang bij het standaardiseren van teksten in het kader van de voorbereiding van documenten voor topic modeling. Voor sommige talen, zoals het Engels, die inflectieve vormen hoofdzakelijk vormen met voor-

¹⁰Ritter 2022.

¹¹Glück en Rödel 2016, p. 403.

¹²Glück en Rödel 2016, p. 607.

¹³Bird, Klein en Loper 2009, p. 179.

voegsels en affixen, is stamvorm reductie effectief. Stamvorm reductie herleidt woorden als ‘loves’, ‘loved’, ‘lovely’, ‘loveable’ en ‘lovers’ tot het gemeenschappelijke morfeem ‘love’. In veel talen is een reductie tot de stamvorm van een woord echter niet voldoende. In deze gevallen wordt de voorkeur gegeven aan lemmatisatie. In het Nederlands bijvoorbeeld zijn er ook woorden waarbij de verbuigingsvormen worden gevormd door het stammorfeem te veranderen (zoals hierboven reeds aangetoond met het bijvoeglijk naamwoord ‘goed’). Een stamvorm reductie zou hier niet het gewenste resultaat opleveren. Bij de voorbewerking van *De avond is ongemak* door Marieke Lucas Rijneveld werden de documenten dus gelemmatiseerd.

Om het programma in staat te stellen correct om te gaan met de Nederlandse taal van de roman, werd de Python-bibliotheek `simplemma` gebruikt voor lemmatisatie.¹⁴ Deze ondersteunt in dit stadium 38 verschillende talen, waaronder Nederlands.

6.1.4 Tokenization

Een andere belangrijke stap in de meeste NLP pre-processing pijplijnen is het tokeniseren. In dit proces wordt elke tekst volgens vooraf vastgestelde regels verdeeld in afzonderlijke woordvoorkomens of tokens en opgeslagen in een lijst van tokens. Deze regels kunnen verschillen naargelang de taal. Een mogelijke aanpak is de tokens te scheiden op basis van spaties en leestekens.

```

1 def tokenize(text):
2     result = []
3     for token in gensim.utils.simple_preprocess(text):
4         if token not in stop_words \
5             and len(token) > 2: # drops words with less than 3
6             result.append(lemmatize(token))
7     return result

```

Listing 6.1: Functies voor tokenisatie, lemmatisatie en het verwijderen van stopwoorden¹⁵

Tokenisatie kan met verschillende tools worden gedaan, bijvoorbeeld de NLTK¹⁶, de `cophi_toolbox`¹⁷, of `spacy`¹⁸. De beslissing welk instrument moet worden gebruikt hangt af van de taal van de brondocumenten en voor welke methode de tekst moet worden voorbewerkt. Voor deze studie werd gebruik gemaakt van de functie ‘simple_preprocess’ van de Python-bibliotheek `Gensim` aangezien het de beste resultaten bereikte voor dit corpus. Hiermee worden een of meer documenten omgezet in een lijst van tokens. Het resultaat is een lijst van tokens als ‘unicode strings’.¹⁹

Voor deze studie werden tokenisatie, lemmatisatie en stopwoordverwijdering gecombineerd in twee functies. Deze zijn te zien in listing 6.1. De functie van stopwoorden en hun belang voor de analyse worden uitvoerig beschreven in hoofdstuk 6.1.6.

¹⁴Barbaresi 2021.

¹⁶Bird en Tan 2021.

¹⁷Simmler 2012.

¹⁸Honnibal en Montani 2017.

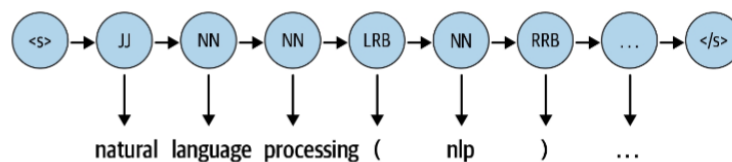
¹⁹Radim Rehurek 2010.

6.1.5 Part-of-speech tagging

Een andere belangrijke stap in de voorbereiding van gegevens is de part-of-speech tagging, oftewel POS. Dit is de toewijzing van part-of-speech tags aan zinnen.²⁰ Het statistische model dat hiervoor verantwoordelijk is, is het ‘Hidden Markov Model’ (HMM). Vajjala et al. beschrijven dit model als volgt:

“HMMs are used for POS tagging of text data. Here, we assume that the text is generated according to an underlying grammar, which is hidden underneath the text. The hidden states are parts of speech that inherently define the structure of the sentence following the language grammar, but we only observe the words that are governed by these latent states. Along with this, HMMs also make the Markov assumption, which means that each hidden state is dependent on previous state(s).”²¹

Gezien de betekenis van woorden afhangt van hun context, heeft men HMM’s nodig om de juiste tags aan woorden toe te kennen.

Figuur 6.2: Het gebruik van een HMM op een zin²²

Een grafische voorstelling van een van de genoemde opdrachten is te zien in figuur 6.2. JJ (adjectief) en NN (substantief) worden in kaart gebracht naargelang van de context van de zin. Voor de analyse van dit werk werd de part-of-speech tagger eerst getraind op de Nederlandse taal. Dit wordt gedaan met behulp van het corpus *alpino* van de Python-bibliotheek NLTK.

6.1.6 Remove unwanted tokens

Een bijzonder belangrijk onderdeel van de voorbereiding van tekstmateriaal in NLP is de verwijdering van ongewenste tekens. Welke tekens als ongewenst worden beschouwd, hangt sterk af van het corpus, de gebruikte methode en de gewenste resultaten. Daarnaast werden ook stopwoorden verwijderd. Stopwoorden zijn hoogfrequente woorden zoals ‘de’, ‘een’ en ‘ook’, die meestal weinig lexicale inhoud hebben. De aanwezigheid van stopwoorden is niet nuttig om teksten van elkaar te onderscheiden.²³ Stopwoordlijsten kunnen online worden gevonden voor de meeste moderne talen en kunnen, indien nodig, worden uitgebreid met de eigen corpus-gerelateerde woorden. Bovendien bieden veel NLP-gerelateerde Python-bibliotheken al ingebouwde stopwoordlijsten voor verschillende talen. De stopwoordlijst die in dit werk wordt gebruikt, is afkomstig uit het *GitHub* repository van Gene Diaz.²⁴ Deze

²⁰Vajjala e.a. 2020, p. 51.

²¹Vajjala e.a. 2020, p. 51.

²³Bird, Klein en Loper 2009, p. 60.

²⁴Diaz 2016.

stopwoordlijst bestaat uit 413 Nederlandse stopwoorden, die onder andere de woorden ‘een’, ‘hij’ en ‘zoals’ bevat. Naast het verwijderen van de woorden uit de stopwoordenlijst, werd ook een filter ingebouwd, die woorden weglaat die minder dan 3 tekens lang zijn (zie listing 8).

Een ander type teken dat overbodig was voor de topic modeling van dit corpus waren de interpunctietekens. Om ze te verwijderen, werd een variabele aangemaakt met alle ongewenste speciale tekens. Een ander type teken dat niet noodzakelijk was voor het modelleren van het thema in dit corpus waren de leestekens. Om ze te verwijderen, werd een variabele aangemaakt met alle ongewenste speciale tekens. Getallen werden eveneens uit het corpus verwijderd, omdat ze geen ondersteunende rol spelen in de analyse. Om mogelijke problemen met dubbele spaties op voorhand uit te sluiten, werden ook deze verwijderd. Verder werden alle hoofdletters in kleine letters veranderd. Als dit niet gebeurt, zouden woorden als ‘goed’ en ‘Goed’ anders worden verwerkt.

Bovendien worden alle woorden die geen adjectieven en substantieven zijn uit het corpus gefilterd. De reden voor het uifilteren van de andere woorden is om te vermijden dat de werkwoorden de overhand zouden nemen. Dan kunnen de topics niet geïnterpreteerd worden. Na enkele experimenten met woordsoorten werd gekozen voor substantieven en adjectieven.

6.1.7 Wrap-up

Alle voorbereidingsstappen van deze studie werden in één functie gecombineerd. Deze functie verandert alle letters van het corpus in kleine letters, verwijdert speciale tekens, cijfers en dubbele spaties, past de lemmatisaties-, tokeniserings- en stopwoordverwijderingsfuncties toe, labelt de afzonderlijke woorden, filtert alle woorden uit het corpus die geen zelfstandige naamwoorden of bijvoeglijke naamwoorden zijn en combineert alle elementen van de documenten tot een string, in andere woorden worden de elementen van de documenten tot één document samengevat. De functie is te zien in listing 6.2.

```

1 def preprocess_text(text):
2     text = text.lower() # lower case
3     text = re.sub('[ ' + punctuation + ']+', ' ', text) # strip
      punctuation
4     text = re.sub('\s+', ' ', text) # remove double spacing
5     text = re.sub('[0-9]+', '', text) # remove numbers
6     text_token_list = tokenize(text) # apply lemmatization and
      tokenization
7     pos_comment = tagger.tag(text_token_list) #apply PoS tagging
8     text_pos=[word[0] for word in pos_comment if word[1] in ['noun', 'adj
      ']] # remove every class but nouns and adjectives
9     text = ' '.join([w for w in text_pos]) # add remaining words
10    return text

```

Listing 6.2: Wrap-up functie²⁵

²⁵Ritter 2022.

Na de toepassing van de functie werd nog een tussenstap ingevoegd. Bij het bekijken van het dataframe viel namelijk op dat, hoewel dubbele spaties weggefilterd waren, er nog steeds spaties waren die meer dan twee keer achter elkaar voorkwamen. Deze werden verwijderd met behulp van een extra functie.

Na de wijziging van de documenten in de voorbereidende fase, wordt het geheel opgeslagen als een CSV-bestand om te voorkomen dat het wordt gewijzigd of overschreven. De eerste regels van het nieuwe dataframe zijn te zien in tabel 6.2.

	text	tokens
0	Er staat geschreven, 'ik maak alle dingen nieuw!' Maar de akkoorden zijn een waslijn van verdriet, Messcherpe vlagen knakken het geloof Van hem die weg wil vluchten uit dit wreed begin	ding nieuw akkoord waslijn messcherp vlaag
1	De ijzelregen geselt bloei tot glazig moes, Een hondsvot schudt zijn pels kurkdroog in het geweld	glazig moes hondsvot pels kurkdroog
2	Ik was tien jaar en deed mijn jas niet meer uit	jaar jassen

Tabel 6.2: Dataframe na de pre-processing²⁶

6.2 Topic Modeling

Het creëren van het eigenlijke model bestaat uit verschillende stappen. Eerst wordt een woordenboek van de documenten gemaakt. Dit bevat het aantal keren dat een woord in de trainingsset voorkomt. Een fragment van dit woordenboek is te zien in listing 6.3.

De volgende stap is het weghalen van extremen. Eerst worden tokens uitgefilterd die voorkomen in minder dan 5 documenten (absoluut aantal) of in meer dan 0,5 documenten (fractie van de totale corpusgrootte, niet het absoluut aantal). Na de twee stappen hierboven, blijven alleen de eerste 10000 meest frequente tokens over. De toewijzing van de parameters hier is afhankelijk van de latere prestaties van het model. Indien het model onvoldoende output levert, kunnen deze parameters naar wens worden aangepast. In dit geval werden de bovengenoemde parameters gebruikt, aangezien de output het meest coherent was.

Na het filteren van de extremen wordt voor elk document een dictionary gemaakt, waarin wordt aangegeven hoeveel woorden er zijn en hoe vaak deze woorden voorkomen. Deze dictionaries worden vervolgens gecombineerd tot een corpus. Dit corpus is de uiteindelijke basis voor de topic modeling.

De topic modeling wordt uitgevoerd met het model `LdaMulticore` van de Python-bibliotheek `Gensim`. Dit is een online Latente Dirichlet Allocatie in Python, die alle

CPU-kernen gebruikt om de opbouw van het model te paralleliseren en te versnellen. Er zijn verschillende parameters die aan het model moeten worden doorgegeven. In dit geval werden het corpus, de dictionaries van de documenten en het gewenste aantal topics doorgegeven. Het ideale aantal topics hangt af van de grootte van het corpus. Murakami et al. testten de waarden van 40, 50, 60, 70, 80, 90 en 100 topics op 675 teksten in 10.555 chunks en concludeerden dat 60 topics het beste werkten voor hun corpus.²⁷ Om te kunnen beslissen over een goed aantal topics is de coherence score ook een hulpmiddel bij de besluitvorming (zie hiervoor 6.3).

```

1 0 akkoord
2 1 ding
3 2 messcherp
4 3 nieuw
5 4 verdriet
6 5 laag
7 6 vlucht
8 7 waslijn
9 8 wreed
10 9 glazig
11 10 hondsvot

```

Listing 6.3: Fragment uit het dictionary²⁸

Hoofdstuk 7.3.2 toont de topics van de delen I, II en III van de roman *De avond is ongemak*. Voor elke topic worden de woorden die in de respectievelijke topic voorkomen en hun relatief gewicht vermeld.

6.3 Evaluation

Enkele van de theoretische aspecten in verband met de evaluatie van het model zijn in hoofdstuk 3 reeds besproken. Voor deze masterscriptie werd besloten de coherence score als beoordelingsmethode te gebruiken. Deze beslissing werd genomen omdat perplexity geen significante informatie over de performance bevat en gebleken is dat de coherence score een betrouwbare evaluatiemethode is. Er zijn verschillende manieren om de coherence score te berekenen. Voor dit werk werd de coherence score C_v gebruikt.

C_v is gebaseerd op een sliding window, een one-set segmentatie van de belangrijkste woorden en een indirecte bevestigingsmaat die gebruik maakt van genormaliseerde pointwise mutual information en de cosinus gelijkheid.²⁹ Deze coherentie maat haalt de co-occurrence counts op voor de gegeven woorden met behulp van een sliding window. De coherentie is het rekenkundig gemiddelde van deze gelijkenissen.³⁰ Het resultaat van de C_v scores voor de topic modelings van de delen van de roman ligt tussen 0,51 en 0,52, wat overeenkomt met goede tot zeer goede scores.

²⁷Murakami e.a. 2017, p. 250.

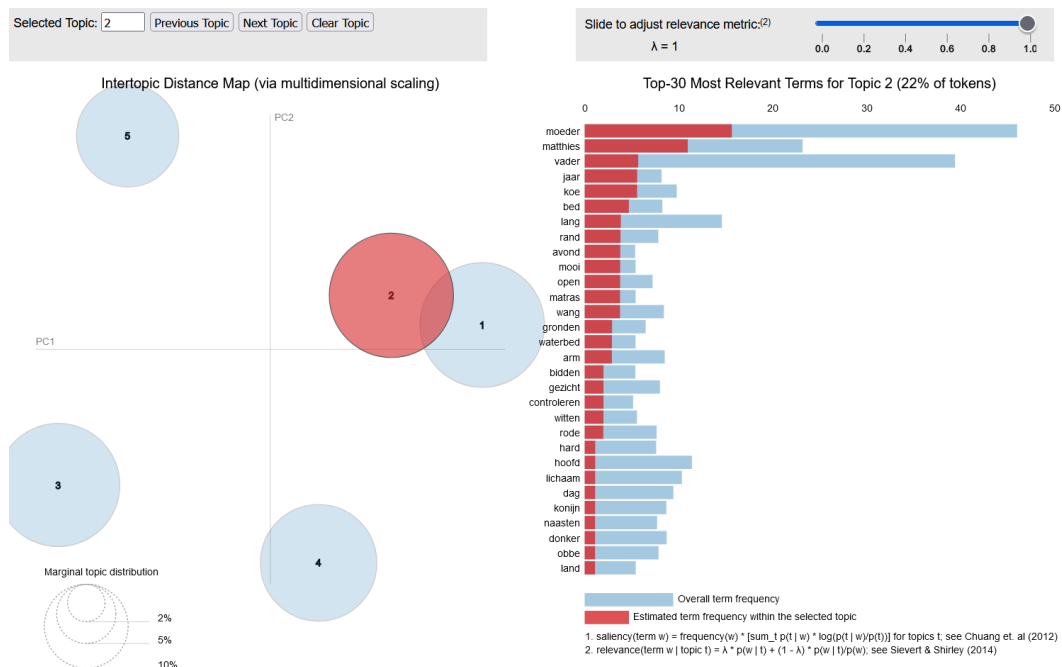
²⁸Ritter 2022.

²⁹Sun, Loparo en Kolacinski 2020, p. 89.

³⁰Sun, Loparo en Kolacinski 2020, p. 89.

6.4 Visualization

Voor de visualisatie van de topic modeling van *De avond is ongemak* van Marieke Lucas Rijneveld is gebruik gemaakt van het Python-pakket `pyLDAvis`. Het pakket is gebaseerd op het R-pakket `LDAvis` van Carson Sievert en Kenneth E. Shirley.³¹ Met behulp van dit instrument is het mogelijk een reeds uitgevoerde LDA topic modeling te visualiseren. Het resultaat is een interactieve webpagina. De interpretatie van de `pyLDAvis` visualisatie gebeurt als volgt (hier wordt het resultaat van de analyse van deel I van de onderzochte roman gebruikt):

Figuur 6.3: De visualisatie van de topics uit deel I van *De avond is ongemak* met `pyLDAvis`³²

In de eerste plaats ziet de gebruiker de belangrijkste topics en de belangrijkste termen die erin voorkomen. In figuur 6.3, bijvoorbeeld, worden de topics van deel I van de roman aan de linkerkant als ballonnen weergegeven. De grootte van de ballonnen is evenredig met het gewicht van het respectievelijke topic in het corpus. Verder toont het linkerdeel van de visualisatie de verschillen tussen de topics aan de hand van de afstand. Hoe groter de afstand hoe groter het verschil. Voor gedetailleerde informatie over de metriecken die deze afstanden meten, wordt verwezen naar de oorspronkelijke paper over de methodologie achter `pyLDAvis`.³³

Als men een van de topics selecteert (de kleur verandert dan van lichtblauw in rood), worden rechts de belangrijkste termen opgesomd die in deze topic voorkomen. De belangrijkste term van de topic staat bovenaan, de minst belangrijke onderaan. Aan de

³¹Sievert en Shirley 2014.

³³Sievert en Shirley 2014, p. 68.

rechterkant verschijnen er balken naast de individuele termen van het respectievelijke topic. Deze visualiseren de frequentie van de individuele termen over het gehele corpus (lichtblauw), alsmede de topic specifieke frequentie van elke term (rood). De code van de visualisatie en de visualisatie als html-bestand zijn te vinden in de *GitHub* repository ‘DAIO-Topics’.³⁴

³⁴Ritter 2022.

7 Analyse van *De avond is ongemak*

In dit hoofdstuk wordt het werk *De avond is ongemak* van Marieke Lucas Rijneveld geanalyseerd. Eerst wordt de inhoud van het werk besproken. In een volgende stap zal de integratie van de roman in het literaire spanningsveld tussen de *Antibildungsroman* en de autofictie worden behandeld. Daarna volgt een motiefanalyse van het werk, waarin vijf motieven van de roman zullen worden toegelicht. Tot slot wordt het resultaat van de analyse met behulp van topic modeling getoond.

7.1 Inhoud

De roman *De avond is ongemak* van Marieke Lucas Rijneveld is verdeeld in deel I, II en III en bevat verschillende hoofdstukken zonder titel. Voordat het eerste deel begint, opent het boek met een citaat van Maurice Gilliams, een Vlaamse essayist, dichter en schrijver¹:

“De onrust schenkt vleugels aan de verbeelding.”

Deze zin is ook gegraveerd in het standbeeld van Gilliams, dat zich in Antwerpen bevindt. Dit standbeeld is gemaakt door Belgisch kunstenaar Rik Poot. Naast het inleidende citaat, dat ook kan worden opgevat als het motto van de roman, is er nog een citaat aan het begin van deel I:

“Er staat geschreven, ‘ik maak alle dingen nieuw’
Maar de akkoorden zijn een waslijn van verdriet,
Messcherpe vlagen knakken het geloof
Van hem die weg wil vluchten uit dit wreed begin.
De ijzelregen geselt bloei tot glazig moes,
Een hondsvot schudt zijn pels kurkdroog in het geweld.”

Het citaat komt uit het boek *Verzameld werk* van Jan Wolkers, dat in 2009 werd gepubliceerd.² Onno Blom schrijft in een artikel in de *Volkskrant* over Wolkers dat hij Rijnevelds literaire voorbeeld was. De twee auteurs hebben ook overeenkomsten met elkaar. Deze variëren van hun afkomst (beiden groeiden op in een gereformeerd gezin) tot het gebruik van metaforen en een donkere ondertoon in het werk van beide auteurs.³

Deel I van de roman begint als volgt: Jas, de verteller, is 10 jaar oud. Het is winter en zij wil haar oudste broer Matthies vergezellen tijdens een uitstapje naar de polder. Zij mag hem echter niet begeleiden omdat zij, enerzijds, daarvoor te klein is en, anderzijds, niet goed kan schaatsen. Dit irriteert Jas. Een andere ergernis is het feit dat dat zij haar vader,

¹Kleiss 2013.

²Rijneveld 2018, p. 8.

³Blom 2020.

een boer, ervan verdenkt haar geliefde konijn Dieuwertje vet te mesten om het te slachten voor het kerstdiner. Ze bidt tot God om haar konijn te sparen en in plaats daarvan haar broer te nemen. Matthies verdrinkt onverwacht tijdens zijn uitstapje en de hele familie is in shock. Jas, die hiervoor gebeden heeft, wordt overmand door schuldgevoelens. Ze begint zich bezig te houden met het thema van de dood. Het laatste hoofdstuk van het eerste deel gaat over de tijd rond de begrafenis van de oudste zoon van de familie. Daarvoor komt ook de grootmoeder de ouders en de drie kinderen ondersteunen. Matthies is niet de enige broer van Jas. Zij heeft nog een broer, Obbe, en een zusje, Hanna.

Het deel II speelt zich af twee jaar na Matthies' dood. Jas is nu twaalf en bewaart twee padden in haar kamer onder het bed omdat zij een belofte aan God heeft gedaan. Met haar zus Hanna praat ze steeds vaker over 'naar de overkant' gaan, waar het veel mooier en beter zou moeten zijn. Jas dankt haar bijnaam aan het feit dat ze nooit haar jas uittrekt. Dit is om te voorkomen dat ze ziek wordt of sterft, wat zou betekenen dat haar ouders nog een kind verliezen. De dood van de broer heeft een grote invloed op het gezinsleven: haar moeder is nalatig geworden. Ze eet steeds minder en schenkt geen aandacht aan zichzelf of haar omgeving. Maar zij is niet de enige met deze gevoelens. Ook de vader kan nauwelijks met zijn verdriet omgaan. Er heerst stilte binnen de familie. Maar onder dit deken van stilte, borrelen de emoties: op een bepaald moment, hoort Jas een gesprek tussen haar ouders. Ze ruziën over een abortus die plaatsvond voor hun huwelijk. De streng gelovige ouders raakten zwanger hoewel het huwelijk nog niet was voltrokken en Jas' vader drong aan op een abortus. De moeder van Jas gelooft dat de dood van de eerstgeboren zoon een straf van God is (vergelijkbaar met de tiende plaag in Egypte). Naarmate de ouders zich meer en meer afsluiten, worden de kinderen worden de kinderen lichamelijk en psychologisch aan het lot overgelaten, lichamelijk en psychologisch. Omdat hij wil weten wat de dood is, verdrinkt Obbe de hamster van de familie, Tiesje, in een glas. Tiesje (bijnaam voor Matthies) verdrinkt net als de oudste zoon. Jas en Hanna geven hun voornemen om 'naar de overkant' te gaan niet op. Ze praten er vaak over en noemen het hun plan. Naast de mythe van de dood is er nog een ander aspect dat ze willen benaderen: hun ontluikende seksualiteit. Jas deelt een tongzoen met Hanna. Dit wekt speciale gevoelens in haar maagstreek op, die zij toeschrijft aan het wormenmiddel dat zij van haar moeder krijgt. Jas verkent haar seksualiteit niet alleen binnen haar familie, maar ook met haar vriendin Belle. Ze zijn bijvoorbeeld geïnteresseerd in de penissen van de jongens uit de buurt. Ze maakt zich ook zorgen over de seksualiteit van haar ouders, omdat ze vermoedt dat die niet meer bestaat. Zij gelooft dat als haar padden seks hebben, haar ouders ook weer gaan seksen. Omdat Jas altijd aan constipatie lijdt, stopt haar vader stukjes Sunlight-zeep in haar anus. Dit wordt verondersteld de constipatie te verlichten. Hoewel het niet helpt, is het een trigger voor seksuele gevoelens aan Jas' kant. De dood hangt boven de ouderlijke boerderij. De veearts vertelt de familie dat de koeien op de boerderij mond- en klauwzeer hebben. Aangezien alle dieren moeten worden geslacht, blijft de dierenarts op de boerderij om het proces te controleren. Ondertussen blijven de kinderen van het huis hun seksualiteit verkennen, maar deze bijeenkomsten worden steeds brutaler. Obbe gebruikt blikjes cola om Hannah te bevredigen. Een orgasme volgt. Vlak voordat de koeien worden geslacht, gaat Jas de koeienstal in om kaas in de vagina van een koe te stoppen. Dit is een gedwongen handeling, die kan worden vergeleken met die van de parende padden. Ze gelooft dat als de kaas wordt opgemerkt, God haar kan redden. De koeien worden geslacht zonder dat het object in de koe wordt opgemerkt.

Deel III begint in de late herfst. Obbe penetreert Jas' anus met zijn vinger. Tijdens dit proces, wordt zijn penis stijf. Hij weet dat dit een verboden component heeft en zegt Jas dat ze het niet aan haar ouders mag vertellen. De hoofdpersoon heeft nog steeds last van slechte stoelgang. Daarom vraagt haar vader aan Jas om olijfolie te drinken. Een korte tijd later, begint Jas eindelijk haar darm te legen, ze kan eindelijk loslaten. Ondertussen worden de seksuele experimenten van de kinderen steeds brutaler en uitgebreider. Jas' vriendin, Belle, wordt in de experimenten betrokken. Jas helpt bij de verkrachting van Belle. Daarvoor gebruikt Obbe de koe-inseminator bij haar tegen haar wil. Jas realiseert zich dat Belle niet weerbaar genoeg is voor zulke experimenten. De hoofdpersoon en Hanna willen eindelijk hun plan om 'naar de overkant' te gaan in daden omzetten. De fascinatie voor de dood laat de zussen nog steeds niet los. Omdat ze willen weten hoe Matthies om het leven is gekomen, rijden ze met de fiets naar het meer. Daar wordt Hanna onder water geduwd. Jas stopt het experiment echter voordat haar iets overkomt. Tijdens een mollenjacht met haar vader, praat Jas met hem over haar gewoonte om haar jas altijd te dragen. Haar vader denkt dat het komt omdat ze zich schaamt voor haar groeiende borsten en hij wil dat ze haar jasje uittrekt. Maar Jas ziet het kledingstuk als haar bescherming: het beschermt haar tegen bacteriën en ziekte, en dus tegen de dood. Obbe overtuigt Jas ervan dat ze een offer moet brengen. Jas doodt dan op brute wijze een haan door hem af te slachten. Op de boerderij van Jas' ouders staat een diepvrieskist met een zwaar deksel. De moeder zegt tegen de kinderen dat ze er niet mee mogen spelen, omdat de vriezer niet van binnenuit geopend kan worden. Vlak voor Kerstmis besluit Jas haar jas uit te trekken en zichzelf in de vriezer te stoppen om zich bij Matthies te voegen. De roman eindigt met een koude en stille sfeer om haar heen.

7.2 Het werk in het literaire spanningsveld tussen de *Antibildungsroman* en autofictie

In hoeverre de roman *De avond is ongemak* geplaatst kan worden in het spanningsveld tussen het genre van de *Antibildungsroman* en de vertelvorm van de autofictie zal in dit deel van de scriptie worden bekeken. Enerzijds zal het werk worden geanalyseerd aan de hand van kenmerken die typisch zijn voor het genre, om een verband te leggen met de *Antibildungsroman*. Anderzijds zullen elementen van de roman worden uitgewerkt aan de hand van verwijzingen en parateksten die erop wijzen dat het om een autofictie gaat.

7.2.1 Rijnevels debuutroman - een *Antibildungsroman*?

Om een roman een (*Anti*-)*Bildungsroman* te kunnen noemen, is een bestaand onderwijsproces, dat negatief eindigt of negatieve connotaties heeft, essentieel. Dit proces wordt geïllustreerd aan de hand van verschillende elementen die dit verloop beschrijven en karakteriseren. In *De avond is ongemak* kunnen de volgende twee kernelementen worden gedefinieerd: het zoeken naar kennis en het brengen van offers voor inzichten.

Het zoeken naar kennis

In de roman is de hoofdpersoon Jas voortdurend op zoek naar kennis, wat leeftijdsadequaat gedrag is. Het onderscheid met andere leeftijdgenoten ligt echter in een speciaal aandachtsgebied: dat van de dood. Na de dood van haar oudste broer, probeert Jas te begrijpen wat de dood eigenlijk is. Bijvoorbeeld, ze denkt aan de aanwezigheid van ziekte tijdens het baden. Uit onwetendheid vermoedt zij eerst dat haar broer Obbe misschien terminaal ziek is omdat hij een penis heeft.⁴ Om de dood te begrijpen, voert zij allerlei experimenten uit:

“Natuurlijk zou ik verdrietig zijn, maar het was vast anders dan de kloppende adertjes in mijn voorhoofd wanneer ik in bed mijn adem probeerde in te houden om de dood te begrijpen, of wanneer ik zo lang de ‘kars’ maakte dat al mijn bloed als kaarsvet naar mijn kop liep.”⁵

Het wordt duidelijk dat Jas de dood als een mysterie ziet, iets dat ze niet kan vatten. Misschien denkt ze daarom ook over de dood alsof het een persoon is die je kunt ontmoeten.⁶ Jas probeert haar gebrek aan kennis over de dood op te vullen en krijgt hierbij geen steun van volwassenen. Hoewel ze bang is voor de dood, is ze vastbesloten deze kenniskloof te dichten. “Intuïtief weet ze dat het voor haar wellicht slecht zal eindigen, wanneer deze kloof gedicht zal zijn:

“Ik weet hoe ik me naderhand ga voelen en toch weegt het niet zwaarder dan mijn nieuwsgierigheid om de dood te zien en om hem te begrijpen.”⁷

Tijdens een experiment van de kinderen, waarbij ze een konijn laten paren met een dwergkonijn, sterft het dwergkonijn. Jas probeert een ‘glimp van de dood’⁸ op te vangen, maar dat wordt haar geweigerd. Haar doel is de dood te vatten en ze weet daarom dat dit niet het laatste experiment was:

“Obbe kijkt me aan. [...] We zeggen niets maar weten allebei dat we dit moeten herhalen totdat we de dood van Matthies begrijpen, al weten we niet hoe.”⁹

De kinderen worden hulpeloos blootgesteld aan de dorst naar kennis die wordt opgewekt door de dood van hun oudste broer. In hun hulpeloosheid nemen zij hun toevlucht tot wrede maatregelen, zoals het experiment met de konijnen. De beperking van Jas’ opvoedingsproces met betrekking tot het nastreven van kennis is echter niet beperkt tot de dood alleen. Haar nieuwsgierigheid heeft ook betrekking op het menselijk lichaam. Zo deelt zij deze nieuwsgierigheid met haar vriendin Belle en probeert ze de penissen van de buurjongens te zien.¹⁰ Maar Jas’ nieuwsgierigheid naar het andere geslacht doet haar ook aan zichzelf twijfelen:

⁴Rijneveld 2018, p. 25.

⁵Rijneveld 2018, p. 35.

⁶Rijneveld 2018, p. 119.

⁷Rijneveld 2018, p. 119.

⁸Rijneveld 2018, p. 122.

⁹Rijneveld 2018, p. 123.

¹⁰Rijneveld 2018, p. 124.

“Mijn fascinatie voor piemeltjes moet bij de naakte engeltjes zijn ontstaan, toen ik tien was en ze uit de kerstboom haalde en ik even het koude porselein tussen hun stevige beentjes betastte al een stukje schelp in het kippengrit, mijn hand er als een maretak overheen legde, destijds uit bescherming en dit keer uit een tomeloos verlangen dat zich vooral in mijn onderbuik heeft genesteld en daar steeds groter wordt.”¹¹

Jas meent dat deze fascinatie voor penissen haar een pedofiel maakt, aangezien de juffrouw ooit op school over pedofielen heeft gesproken. Hanna probeert haar zuster gerust te stellen door uit te leggen dat zij geen pedofiel kan zijn omdat zij geen oude man is. Hoewel deze bewering niet waar is, trekt Jas Hanna's verklaring niet meer in twijfel. Jas neemt deze 'kennis' praktisch over. Hier wordt duidelijk dat het opvoedingsproces van de kinderen zich in de eerste plaats onder elkaar afspeelt. Bovendien wordt geschetst hoe klein de rol van de juffrouw is voor Jas' opvoeding: zij brengt weliswaar kennis over, maar die kan heel gemakkelijk door Hanna worden beïnvloed. Reflectie van Jas ontbreekt in dit proces. De verkenning van de eigen seksualiteit en het verwerven van kennis daarover gebeurt ook zonder begeleiding binnen de omgeving van het kind of de pre-adolescent. De kinderen krijgen geen seksuele educatie van hun ouders of andere volwassenen en worden alleen met hun veranderende lichaam en gevoelens geconfronteerd. Hierdoor verwacht Jas bijvoorbeeld haar gevoelens van opwindning met de bijwerkingen van een wormdrankje van haar moeder:

“Sinds Obbe zijn piemel heeft laten zien, gaat de wormendrank van moeder er sneller doorheen: ik klaag expres over jeuk tussen mijn billen.”¹²

De kinderen, vooral de broer en zussen, beleven hun eerste seksuele gevoelens onder elkaar omdat zij geen seksuele opvoeding krijgen. Aangezien geen enkele volwassene hierover vragen beantwoordt, weten zij ook niet dat dit verkeerd is.

Een van de kenmerken van de (*Anti-*)*Bildungsroman*, maar ook van het opgroeien zelf, is de ontwikkeling van belangrijke relaties met mensen buiten de eigen familie. In *De avond is ongemak* slaagt de hoofdpersoon Jas er niet in deze banden te vormen. Door omstandigheden heeft het gezin de neiging naar elkaar toe te groeien, maar niet in de positieve zin. In plaats daarvan raakt het gezin geïsoleerd, zowel intern als extern. Alleen tussen Jas en Hanna ontstaat een sterkere band, die echter ook gebaseerd is op hun verlangen om samen 'naar de overkant' te gaan. Jas voelt zich voortdurend onbegrepen en alleen. Ze ziet Hanna als haar enige echte bondgenoot, omdat Hanna de enige is die haar begrijpt en haar probeert te helpen.¹³ Deze eenzaamheid en afzondering leiden ertoe dat Jas überhaupt in staat is de wrede experimenten uit te voeren. Haar ouders doen geen moeite om voor de kinderen te zorgen. Jas voelt zich vooral in de steek gelaten door haar moeder die, na de dood van haar oudste zoon, geen moeite meer doet om haar moederlijke plichten te vervullen. Jas probeert zelfs haar moeder te verleiden haar aan te raken.¹⁴ Deze emotionele verwaarlozing heeft als gevolg dat Jas op dit terrein geen

¹¹Rijneveld 2018, p. 125.

¹²Rijneveld 2018, pp. 121-122.

¹³Rijneveld 2018, p. 81.

¹⁴Rijneveld 2018, pp. 66-67.

ervaring kan opdoen. Een onontwikkeld vermogen tot empathie leidt er dan ook toe dat zij bijvoorbeeld Belle's reactie op de dood van het dwergkonijn toeschrijft aan het feit dat zij voor deze experimenten 'te zacht'¹⁵ is. Het feit dat huilen niet wordt gezien als een uiting van verdriet, maar als een uiting van zwakte, is het gevolg van het gebrek aan emotionele opvoeding.

Het brengen van offers voor inzichten

Om zich op te voeden op het gebied van de dood, stoppen de kinderen in de roman voor niets. Een van de offers die ze brengen is het doden van hun hamster Tiesje.¹⁶ Obbe verdrinkt het dier in een glas water, zodat hij op dezelfde manier sterft als zijn naamgenoot, de overleden oudste broer van de kinderen. Daarna komt de vader de kamer binnen en ziet dat Hanna huilt. Op de vraag wat er gebeurde, antwoordt Obbe dat Jas Hanna van het bed duwde. De vader gelooft het onmiddellijk en beveelt Jas naar haar kamer te gaan en te bidden. Het onvermogen van de vader om de situatie naar behoren in te schatten is representatief voor zijn onvermogen om zijn eigen kinderen een emotionele opvoeding te geven. Hijzelf is niet in staat in te zien dat het gehuil van zijn dochter niet een eenvoudige verwonding is, veroorzaakt door rondgeduwd te worden, maar het huilen om een dood dier en vervolgens om de dood van de eigen broer. Het huilen van het kind komt hier voort uit het niet kunnen helpen van het dier, laat staan de broer. Verdriet dat voortkomt uit hulpeloosheid in het aangezicht van de dood kan nooit overeenkomen met het huilen van een verwonding bij het spel.

Hoewel Hanna Jas' enige vertrouwenspersoon is, schrikt Jas er niet voor terug om ook haar op te offeren om dichterbij de dood te komen. Om dit te doen, duwt Jas haar kleine zusje onder water:

"Ik zet mijn handen aan weerszijden van haar heupen. Een duwtje en ze kukelt zo het water in. Ik zou dan kunnen zien hoe Matthies onder water is gekomen, hoe het ooit heeft kunnen gebeuren.
En dan doe ik het. Ik duw haar van de kei het water in en kijk toe hoe ze kopje-onder gaat en weer proestend bovenkomt, haar ogen groot van angst als twee zwarte visdobbers."¹⁷

Hoewel ze probeert haar zus zo snel mogelijk uit het water te redden, voelt Jas zich achteraf slecht. Voor haar is de dood iets vervelends geworden. Jas realiseert zich dat ze haar pogingen om de dood te ontdekken niet kan verenigen met het feit dat ze daarvoor een ander persoon moet opofferen. Door deze frustratie valt haar plan om 'naar de overkant' te komen in duigen. Jas beseft dat zij een andere weg moet inslaan of een ander offer moet brengen dat zij kan verzoenen met zichzelf en het verlangen om de dood te doorgronden.

Obbe overtuigt zijn zus Jas ervan dat ze een offer moet brengen. Jas doodt daarom een haan met een hamer. Op dat moment denkt ze aan een uitspraak die haar grootmoeder deed nadat Jas een spin in haar flat had gedood:

¹⁵Rijneveld 2018, p. 122.

¹⁶Rijneveld 2018, pp. 79-80.

¹⁷Rijneveld 2018, pp. 244-245.

“De dood is een proces dat uiteenvalt in handelingen en handelingen weer in fases. Nooit overkomt de dood je, er is altijd iets wat die veroorzaakt. Dit keer was jij het. Ook jij kan doden.”¹⁸

Deze uitspraak van haar grootmoeder bevat een belangrijke levensles voor Jas en dat deze les ook heeft bijgedragen tot haar emotionele opvoeding blijkt uit het feit dat ze in dit moment erover moet nadenken. Haar daaropvolgende lichamelijke reactie bevestigt dit: haar lichaam trilt en ze huilt ongeremd. Ze realiseert zich ook dat dit de eerste keer is dat ze zelf een dier heeft gedood en niet alleen maar heeft meegedaan. Dit besef brengt haar tot nadenken over haar verlangen naar de dood. Ze vraagt zich af of het besmettelijk is, of dat het zich blijft verspreiden als luizen op haar hoofd. Hier wordt voor het eerst duidelijk dat haar zoektocht naar de dood voor Jas een obsessie is geworden. Voor het eerst beseft ze dat de prijs voor het ontrafelen van het mysterie zeer hoog zal zijn.

Deze hoge prijs zal niet lang op zich laten wachten. Jas' grootste offer voor het verwerven van kennis betekent haar einde en tegelijk dat van de roman zelf: haar zelfmoord in een diepvries. Het einde is brutaal en komt snel, maar niet onverwacht. Alles wat eerder door Rijneveld is geschreven, vooral over nieuwsgierigheid naar de dood, had op geen andere manier kunnen culminerend dan in deze daad van ultieme 'opvoeding':

“Zonder er verder nog over na te denken, schop ik met mijn voet de stok tussen de klem vandaan en fluister: ‘Ik kom eraan, lieve Matthies.’ Een harde klap volgt, het vriezerlichtje floept uit. Het word pikkedonker en stil. Ijzig stil.”¹⁹

Gedurende het hele verhaal heeft Jas geprobeerd de dood te begrijpen, te vatten, te zien. Door zich op te offeren kan zij haar kennisachterstand inlopen en zich tegelijkertijd bevrijden van haar angst voor ziekten en bacteriën. Zij krijgt controle over haar onderwijsproces en wordt tegelijkertijd haar eigen lerares. Het einde van het proces kent een negatief einde ondanks de vervulling van de onderwijsopdracht: Jas kon haar educatief streven op geen andere manier beëindigen dan door er haar eigen leven voor op te offeren en zo 'naar de overkant' te gaan. Rijneveld geeft door middel van de laatste drie zinnen van zijn roman een idee van hoe de dood eruit zou kunnen zien: donker, stil en koud. Dit idee kan op het eerste gezicht ongastvrij lijken, maar het is waarschijnlijk een van de meest accurate representaties van de dood die in woorden kunnen worden gevat.

7.2.2 Rijnevelds debuutroman - een autofictie?

In de roman vindt de eerste confrontatie van de hoofdpersoon met de werkelijkheid plaats door de ongelukkige en erg plotse dood van haar broer. Jas is tien jaar oud op dat moment. Haar oudste broer Matthies verdrinkt tijdens een uitstapje kort voor Kerstmis. Dit incident en de onmiddellijke gevolgen ervan worden door Rijneveld behandeld in deel I van de roman. De dood van zijn oudere broer verbindt Rijneveld met de protagonist van zijn debuutroman: de auteur verloor zijn broer bij een aanrijding met een auto toen hij zelf drie jaar oud was.²⁰

¹⁸Rijneveld 2018, p. 261.

¹⁹Rijneveld 2018, p. 271.

²⁰van Veen 2020.

Deel I onthult ook de omgeving waarin Jas, de protagonist, opgroeit. De ouders van Jas zijn melkveehouders. Het boerengezin is streng religieus en zelfs vóór de drastische ervaring van de dood van de eerstgeboren zoon, is er een gebrek aan open genegenheid en emotionele opvoeding. Marieke Lucas Rijneveld groeide, net als Jas, op in een gereformeerd boerengezin. De auteur bracht zijn jeugd door op een melkveebedrijf in de omgeving van Utrecht.²¹

Naast deze uiterlijke omstandigheden en de beproeving die de auteur met de hoofdpersoon van zijn roman verbinden, zijn er ook overlappingen in termen van kenmerken die erop wijzen dat het hier om een autofictionele tekst gaat. Net als de hoofdpersoon van de roman, Jas, gebruikte ook de schrijfster, Marieke Lucas Rijneveld, als kind kleding om zich tegen de buitenwereld te beschermen. In een interview zegt hij hierover het volgende:

“Als kind had ik altijd een pet op, ik heb er wel honderd bij mijn ouders liggen. Ik vind het gewoon fijn om iets op mijn hoofd te hebben, als bescherming tegen de buitenwereld, net als mijn jas die ik altijd aanhield – ja, net als het meisje Jas in mijn boek.”²²

Jas trekt dit jasje echter uit kort voor het einde, op het moment dat ze zich klaarmaakt voor de vrieskist. Voordat ze erin gaat liggen, doet ze eindelijk haar bescherming af. Daarna volgt de ontgoocheling: Jas pleegt zelfmoord. Dit einde is dann weer fictief, want in tegenstelling tot Jas maakte Rijneveld geen einde aan zijn leven toen hij twaalf jaar oud was.

Enkele parallellen tussen Jas, de hoofdpersoon, en Rijneveld, de schrijver van de roman, zijn reeds geschetst. Uit parateksten en kenmerken van de roman kan men echter ook concluderen dat Jas geen weergave is van de auteur. Een van deze verwijzingen is al voor het begin van het verhaal te vinden door het werk als roman aan te duiden. Deze verwijzing protagonist fictie. Er is ook geen correspondentie tussen de auteur en de hoofdpersoon bij naam. Al in het begin van de roman leren we dat de hoofdpersoon Jas wordt genoemd omdat ze haar jas niet uittrekt. Dat Jas niet Rijneveld is, blijkt ook uit het onderschrift van een Instagram-post van Rijneveld van 16.12.2021:

“A Christmas tree full of discomfort [...] 18 languages and 21 more to go. So fantastic to see Jas conquer the world. Thanks to all publishers, translators and of course the readers [...]”²³

Het feit dat Rijneveld over Jas schrijft alsof zij een derde persoon is, suggereert dat hij zich niet helemaal identificeert met de hoofdpersoon van de roman. In interviews spreekt hij ook over Jas als een op zichzelf staand persoon en niet als een deel van zichzelf.²⁴ Toch zijn er, afgezien van de reeds besproken overeenkomsten, nog andere parallellen tussen Jas en Markieke Lucas Rijneveld.

In een interview met Evelien van Veen zei Rijneveld bijvoorbeeld het volgende over haar opgroeien op een boerderij:

²¹Liu 2020.

²²van Veen 2020.

²³Rijneveld 2021.

²⁴Liu 2020.

“Mijn broer, zus en ik kregen als kind elk een eigen stukje grond op de boerderij waar we zijn opgegroeid. Ik zette daar alleen maar wortels op, voor mijn konijnen.”²⁵

Ook de reactie van zijn moeder doet vermoeden dat er veel feiten over Rijnveld, zijn omgeving en zijn kindertijd en jeugd in de roman zijn verwerkt:

“My mum has read it. She found it difficult because she could not see what was based on our family and what was fiction. But I hope she’s proud of me.”²⁶

Zoals reeds gezegd, is autofictie, eenvoudig gezegd, een mengvorm van autobiografie en fictie. Volgens Dubrovsky is het ‘Fiktion strikt realer Ereignisse und Fakten’.²⁷ In Rijnvelds roman *De avond is ongemak* staan verschillende verifieerbare feiten, maar ook veel inhoud die verzonnen is. Het is niet volledig duidelijk welke inhoud waar is en welke verzonnen. Met behulp van parateksten of paratekstuele verwijzingen was het mogelijk in de roman feiten te identificeren die aan de auteur konden worden toegeschreven en het werk te situeren in de ruimte tussen autobiografie en fictie.

7.3 De literaire motieven van het werk

Dit deel van de analyse gaat over de literaire motieven in Marieke Lucas Rijnvelds *De avond is ongemak*. In het eerste deel worden de motieven beschreven, in het tweede deel worden de resultaten van de topic modeling van het werk toegelicht.

7.3.1 Traditionele aanpak

In een traditionele benadering zal Marieke Lucas Rijnvelds debuutroman *De avond is ongemak* worden onderzocht op vijf verschillende motieven. Deze zullen worden geschetst aan de hand van passages uit de roman.

Avond

De avond is een van de eerste motieven in Rijnvelds debuutroman. Dit motief is reeds zichtbaar in de titel en heeft veel verschillende betekenissen in de literatuur. Ten eerste is de avond nauw verbonden met religie. Daemrich en Daemrich beschrijven deze relatie als volgt:

“Die Ruhe des Abends veranlasst prüfendes und vergleichendes Nachdenken über sich selbst, das Verhältnis zu Gott und die Haltung zum Mitmenschen. Die Selbstreflexion prägt die gemeineuropäische Tradition von Gedichten, Abendgebeten, Liedern und geistlichen Liedern, die gleichermaßen in katholische und evangelische Erbauungs- oder Gesangsbücher aufgenommen wurden [...]. Die Gedichte vermitteln die Erfahrung der göttlichen Gnade, rufen zur Verantwortung auf, betonen die christliche Lebensführung, überwinden im Mitdenken des anderen die Vereinzelung [...], lassen aber auch Todesgedanken anklingen.”²⁸

²⁵van Veen 2020.

²⁶Liu 2020.

²⁷Dubrovsky 2004, p. 123.

²⁸H. S. Daemrich en I. G. Daemrich 1995e, pp. 2-3.

Deze confrontatie van de protagonisten met zichzelf en God vormt een constante in het narratief waarlangs het verhaal zich ontwikkelt tot aan de climax. Het belang van de avond wordt al duidelijk aan het begin van het tweede hoofdstuk, waar Jas vertelt dat haar moeder voorzorgsmaatregelen neemt, zodat familieleden niet geloven dat Jas' gezin 's avonds door de televisie van Gods weg kan worden afgeleid. Om dit te voorkomen, wordt het TV-kastje door haar moeder gesloten als ze op bezoek komen.²⁹ Het gezin waarin Jas opgroeit is streng calvinistisch, wat het gedrag van de moeder verklaart. Deze beschrijving maakt duidelijk hoe belangrijk de avond is voor de streng religieuze familie. Tegelijkertijd wordt duidelijk dat het gezin bepaalde aspecten van hun religie in stand houdt omwille van de schijn. In het verdere verloop van het verhaal wordt ook duidelijk hoe nauw God verbonden is met het motief van de avond. Jas probeert zichzelf uit te leggen waarom het donker moet zijn om te kunnen bidden. Ze vergelijkt het met haar deken, die gloeit in het donker.

“Ik duwde mijn voorhoofd steeds harder tegen mijn bedrand, ik voelde het koude hout in mijn huid drukken en sloot mijn ogen. Soms vond ik het gek dat het voor bidden donker moest zijn, al was het misschien net als bij mijn glow in the dark-dekbed: alleen als het donker genoeg was, gaven de sterren en planeten licht en bood het bescherming tegen de nacht, zo moest het bij God ook werken.”³⁰

Jas gaat ervan uit dat God of de relatie met God alleen ‘werkt’ als het donker is. Door middel van deze kinderlijke gedachten of denkwijzen probeert de hoofdpersoon zichzelf steeds goddelijke of religieuze aspecten uit te leggen. Uit dit voorbeeld blijkt ook duidelijk hoe nauw het motief avond verwant is met het motief licht. Al sinds de middeleeuwen wordt het licht gezien als een symbool voor Christus en, in ruimere zin, God. In de literatuur wordt de aanwezigheid van het goddelijke onder meer voorgesteld door een bron van licht. Dit schijnt onafhankelijk van de zon.³¹ Jas hoopt de aanwezigheid van God op een tastbare manier te herkennen. Ze probeert ook met God te communiceren gedurende de dag. Zij doet dit door de vleugels af te snijden van een engel die als versiering dient. Ze wacht op God om de vleugel te laten hergroeien. Omdat dit niet gebeurt, begraaft ze het in de tuin.

“Zo had ik een keer de vleugels van een engel afgebroken om te kijken of ze vanzelf weer zouden aangroeien, God kon daar vast voor zorgen. Ik wilde een teken dat Hij bestond en dat Hij er ook overdag voor ons was.”³²

Het wordt duidelijk dat Jas nieuwsgierig is naar Gods aanwezigheid overdag. De avond is ook het moment waarop Jas met haar kleine zusje Hanna nadenkt over welke oplossingen er zijn, zodat de protagonist haar jas weer kan uittrekken. Het hoofdpersonage doet haar jas niet meer uit omdat ze bang is voor invloeden van buitenaf, zoals bacteriën en ziekten.³³ De hulpeloosheid van de hoofdpersoon wordt steeds duidelijker, evenals de vervreemding binnen het gezin. Dit wordt bijvoorbeeld duidelijk als Jas zich voorstelt dat de oren van haar vader eraf zouden vallen.

²⁹Rijneveld 2018, p. 18.

³⁰Rijneveld 2018, p. 21.

³¹H. S. Daemmrich en I. G. Daemmrich 1995e, pp. 244.

³²Rijneveld 2018, p. 28.

³³Rijneveld 2018, p. 81.

“Al zou ik ze dan eerder in een fluwelen doosje stoppen, om ze iedere avond zowel de liefste als de gruwelijkste woordjes in te fluisteren, daarna gauw het dekseltje erop doen en heen en weer schudden zodat ik zeker weet dat die in de gehoorgangen glijden: ik heb zoveel woorden, maar er lijken er steeds minder uit mij te komen, terwijl mijn Bijbelse woordenschat haast uit zijn voegen barst.”³⁴

Ook hier staat de avond in het middelpunt van de actie. Het is alsof ze het avondgebed wil vervangen door met haar vader te praten over wat haar werkelijk beweegt. Jas vermeldt dat enerzijds woorden haar ontgaan en anderzijds de Bijbelse woordenschat groeit. Het wordt duidelijk dat de religieuze component binnen het gezin de overhand krijgt en de menselijke kant sterk verwaarloosd wordt. Deze avondlijke confrontatie, die Daemmrich en Daemmrich in hun werk beschrijven, heeft voor Jas vooral negatieve connotaties, en wordt zelfs woordelijk in de roman vermeld:

“Ik kan het niet helpen dat ik steeds banger word voor alles wat me onverhoeds in de avond aanvalt: van een mug tot aan God.”³⁵

Jas merkt op dat haar moeder psychologische en fysieke zwakte begint te vertonen na de dood van haar eerstgeboren zoon. Het hoofdpersoon schrikt hiervan en besluit met open ogen te bidden om niet ongemerkt te worden aangevallen. Terwijl Jas de anatomie van een van de koeien op de boerderij van haar ouders verkent, denkt ze ook na over haar eigen lichaam. Verder heeft Jas nog een ritueel, de avondlijke evaluatie van haar lichaam.

“Ik zoek iedere avond met een zaklamp mijn eigen lichaam af naar ook zo’n plekje, maar vind niets wat de moeite waard is om te strelen, waar ik rustig van word of sneller van ga ademen.”³⁶

Hier wordt ook duidelijk dat Jas tijdens de zelfreflectie ’s avonds op zoek is naar een (lichaams)deel dat zij kan verbinden met positieve gevoelens. De avond is ook het tijdstip dat de hoofdpersoon in verband brengt met de dood van Matthies, haar broer. Matthies had om deze tijd thuis moeten komen, maar in plaats daarvan heeft de familie vernomen dat hij is overleden. Dit gebeurde tijdens het kerstseizoen. Jas denkt aan deze dag tijdens een maaltijd.

“Ik prak de broccoliroosjes op mijn bord. Het zijn net mini-kerstbomen. Ze herinneren me aan de avond dat Matthies niet meer terugkeerde.”³⁷

Tijdens deze maaltijd denkt zij ook aan de kou die ’s nachts heerst in het huis van haar familie. Deze kilte loopt door verschillende aspecten van haar leven, zoals het erf, de relatie tussen haar ouders, de harten van de familieleden en de koude, avondlijke maaltijden.

³⁴Rijneveld 2018, p. 113.

³⁵Rijneveld 2018, p. 162.

³⁶Rijneveld 2018, p. 188.

³⁷Rijneveld 2018, p. 216.

Paradijs

Een ander motief dat in de roman telkens weer opduikt is dat van het paradijs. Daemmrich en Daemmrich schrijven het volgende over het paradijs in de literatuur:

“Wunschvorstellungen von Zeiten, zu denen Menschen in einem erstrebenswerten Zustand vollkommener Harmonie lebten oder wieder leben werden, haben primär Motivfunktion [...] Die Menschen sind physisch und sittlich vollkommen; sie leben in völliger Harmonie; jede individuelle Eigenart erscheint bereits als Abfall vom Ideal [...]”³⁸

In de roman duikt het motief van de paradijs steeds weer op als Jas en haar naaste omgeving het hebben over ‘de overkant’. De eerste keer dat de overkant ter sprake komt, is wanneer Matthies afscheid neemt kort voordat hij naar de polders vertrekt, waar hij een dodelijk ongeluk zal krijgen. Deze eerste vermelding vindt plaats in hoofdstuk 1 van deel I bij het afscheid van Jas’ oudere broer. Matthies fluistert Jas toe dat hij naar de overkant gaat, waarop Jas antwoordt dat zij daar ook heen wil.³⁹ De relevantie van het motief wordt duidelijk gemaakt door het feit dat de eerste vermelding plaatsvindt bij de laatste interactie met haar broer. Vanaf dit punt wordt de overkant verondersteld symbool te staan voor een plaats die beter is, een plaats die als het paradijs is. Er wordt ook voortdurend op gewezen op het feit dat Jas nog te klein of te jong is om naar de overkant te gaan. Dit wordt ook duidelijk in een gesprek met Hannah:

“Maar kunnen we niet samen gaan?” vraag ik.
‘De overkant is net als de slijterij in het dorp: daar kom je ook niet binnen als je onder de zestien bent.’
Hanna kijkt me vastberaden aan. Het heeft geen zin om haar nu tegen te spreken.
‘En het moet wel een man zijn, redders zijn altijd mannen.’
‘En God dan? Hij is toch ook een redder?’
‘God redt alleen de gezonkene. Jij durft niet te zwemmen.’”⁴⁰

Uit hetzelfde gesprek blijkt ook dat de kinderen de overkant al associëren met de dood. Hoewel Matthies gestorven en op die manier aan de overkant is, zien de kinderen de kinderen deze plek ook als een mogelijkheid om aan hun bestaan te ontsnappen. Na de dood van hun broer en door hun streng religieuze ouders krijgen zij niet de kans om sociaal en emotioneel te rijpen zoals hun leeftijdsgenoten. Het verlangen om de overkant op te gaan wordt dus ook gezien als een manier van ontsnappen:

“We delen samen mijn kussen. Ik schuif steeds iets verder bij haar vandaan en zie voor me hoe mijn hoofd van de rand zal vallen, dat het een kantelpunt in mijn gedachten zal brengen en ik Hanna ervan kan overtuigen dat ik geen redder nodig heb, dat ik wel naar de overkant wil, ver weg van hier, maar dat we misschien iets anders nodig hebben dan een man, dat we God niet zomaar in kunnen ruilen, hij is de sterkste Pokémonkaart die we hebben. Al heb ik ook geen andere oplossing om hier vandaan te gaan.”⁴¹

³⁸H. S. Daemmrich en I. G. Daemmrich 1995d, p. 274.

³⁹Rijneveld 2018, pp. 14-15.

⁴⁰Rijneveld 2018, p. 86-87.

⁴¹Rijneveld 2018, p. 108.

Als Jas naar de ganzen kijkt die naar de overkant vliegen, verwacht ze dat ze als stukken manna uit de lucht vallen en dat hun koppen voor haar op de grond belanden.⁴² Ook hieruit blijkt dat de overkant verbonden is met de dood. Er wordt ook een duidelijk religieus verband gelegd door de overkant in één adem te noemen met het beloofde land.⁴³ Dit gebeurt een tweede keer in deel III van de roman, wanneer Jas wil zien hoe Matthies gestorven is en probeert haar zus onder water te houden:

“Ik weet haast niet meer hoe ik moet fietsen, hoe we ooit nog thuis moeten komen. Ik weet niet meer waar we heen moeten, het Beloofde Land aan de overkant is ineens een grauwe ansichtkaart geworden.”⁴⁴

Het voorlaatste hoofdstuk van de roman begint met de mededeling dat de dag waarop Jas naar de overkant zou gaan, is aangebroken. Ze zegt dat ze zich er niet vreemd door voelt en dat alles om haar heen donker lijkt.⁴⁵ In het voorlaatste hoofdstuk bereikt Jas’ situatie tot een hoogtepunt, totdat zij uiteindelijk besluit dat zij in de ijsdoos zal gaan liggen, die van binnenuit niet geopend kan worden. De laatste zin die ze hardop zegt, is:

“ ‘Ik kom eraan, lieve Matthies.’ ”⁴⁶

Het motief ‘paradijs’ ligt ook thematisch heel dicht bij het motief van de avond. Beide motieven zijn verbonden door het religieuze aspect, dat over het algemeen een van de rode draden van het werk vormt.

Familie

Een ander motief is dat van het gezin. Jas’ leven speelt zich voornamelijk af in de familiale omgeving, en ondanks contacten met andere mensen, zoals haar vriendin Belle, zijn het haar broer, zus en ouders die herhaaldelijk in het verhaal aanwezig zijn. Daemmrich en Daemmrich definiëren de relevantie van familie als een thema of motief in literatuur als volgt:

“Schilderungen des Familienlebens, in dem gemeinsame Interessen, offene Gespräche [...] und Wahrheitsliebe [...] das Zusammensein fördern, bilden die Grundlage von Reformvorschlägen [...] in Texten, in denen die sittliche Ordnung der kleinen Gemeinschaft in scharfem Gegensatz zu gestörten gesellschaftlichen Verhältnissen der Umwelt steht.”⁴⁷

Deze voorstelling van het motief familie heeft zeer duidelijke positieve connotaties, maar dit geldt niet voor Jas en haar familie. Er zijn nauwelijks gemeenschappelijke interesses en een gesprekscultuur onderling is ook niet uitgesproken en verdwijnt bijna volledig na de plotselinge dood van haar oudere broer Matthies. De morele orde die het gezin zou moeten

⁴²Rijneveld 2018, p. 160.

⁴³Rijneveld 2018, p. 214.

⁴⁴Rijneveld 2018, p. 245.

⁴⁵Rijneveld 2018, p. 260.

⁴⁶Rijneveld 2018, p. 271.

⁴⁷H. S. Daemmrich en I. G. Daemmrich 1995b, p. 146.

vertegenwoordigen en die in contrast zou moeten staan met het verstoorde milieu, bestaat niet. Integendeel: de orde binnen het gezin staat voor verstoorde sociale verhoudingen en de omgeving staat daar in haar sociale orde in schril contrast mee. Jas, bijvoorbeeld, beschrijft in deel II hoe haar familie voor haar is na de dood van haar broer Matthies:

“Langzaamaan bekijk ik ons gezin ook van bovenaf, dan valt minder op hoe weinig we zonder Matthies nog voorstellen. Zo heeft de lege plek aan tafel alleen nog een zitting en een leuning waar mijn broer niet langer achteloos tegenaan leunt, waar vader niet meer boos tegen broemt: ‘Vier poten.’ Niemand mag ook op zijn stoel zitten.”⁴⁸

De dood van Matthies laat een leegte in de familie achter die niet meer opgevuld kan worden. De lege stoel aan tafel staat figuurlijk eveneens voor de situatie waarin het gezin zich bevindt. Hierdoor wordt duidelijk dat de familieleden rouwen en dat dit rouwproces nog niet is voltooid. Dat deze onvolmaakte rouw binnen het gezin ook een impact heeft op Jas en haar emotionele en sociale opvoeding wordt duidelijk uit het volgende citaat:

“Niemand kent mijn hart. Het zit diep verborgen achter jas, huid en ribben. In moeders buik is mijn hart negen maanden belangrijk geweest, maar eenmaal uit de buik maakt niemand zich er meer druk om of het wel genoeg slagen per uur maakt, schrikt niemand op wanneer het even stilvalt of zo snel begint te kloppen dat er wel sprake moet zijn van angst of van spanning.”⁴⁹

Ze voelt zich alleen gelaten en onbegrepen. Hoewel zij hier spreekt over het hart en vele mogelijkheden opsomt van wat ermee kan gebeuren, kan dit duidelijk gezien worden als een metafoor voor de verwaarlozing waaraan zij binnen het gezin wordt blootgesteld. Het scherpe contrast tussen de tijd die zij als baby in de buik van haar moeder doorbrengt, wanneer er voor haar welzijn wordt gezorgd, en de tijd daarna, wanneer niemand zich er meer om bekommert, is bedoeld om dit nog eens extra te benadrukken. Toch hoopt Jas op aandacht en emotionele nabijheid van haar ouders. Dat de verwaarlozing van de kinderen zich op verschillende niveaus afspeelt, wordt echter vooral duidelijk in het volgende stuk, wanneer Jas met haar moeder in de keuken aan het werk is:

“Ik spoel het uit onder de kraan en ga weer naast moeder staan, steeds iets dichterbij in de hoop dat ze me per ongeluk aanraakt als ze de koekenpan naar de uitgestalde borden op het aanrecht brengt. Even maar. Huid tegen huid, honger tegen honger.”⁵⁰

De wanhopige behoefte aan nabijheid gaat zo ver dat Jas bij toeval fysiek contact met haar moeder hoopt te krijgen. Daarom doet ze de afwas, ook al is ze bang voor bacteriën. De ervaring van fysieke en emotionele nabijheid is totaal afwezig in Jas' familie en toch verliest Jas niet het geloof in de band tussen familie en gemeenschap. Een droom waarin Jas haar vriendin Belle ontmoet en met haar over de dood praat, gaat over Jas' persoonlijke houding tegenover familie. Op deze manier staat dit stuk uit de roman symbool voor het motief familie:

⁴⁸Rijneveld 2018, p. 50.

⁴⁹Rijneveld 2018, pp. 55-56.

⁵⁰Rijneveld 2018, pp. 66-67.

“‘Is jouw broer echt dood of is de dood jouw broer?’ vraagt ze uiteindelijk. Ik schud mijn hoofd en kijk naar de neuzen van mijn schoenen.
‘De dood heeft geen familie, daarom zoekt hij steeds een nieuw lichaam, zodat hij even niet meer eenzaam is, totdat diegene onder de grond is, dan zoekt hij weer verder.’”⁵¹

Uit de uitspraak van Jas valt op te maken dat de hoofdpersoon ondanks alles het gezin als tegenpool van de eenzaamheid ziet. Bijgevolg is zij zich er (nog) niet van bewust dat haar eigen familie haar niet de steun, de oriëntatie en de veiligheid van een gezond gezin kan bieden. Ook al is het onbewust of naïef, de protagonist van de roman merkt steeds meer dat de emotionele verwaarlozing in het gezin niet alleen de kinderen treft, maar ook de ouders:

“Naast ons hoor ik de kamerdeur dichtslaan, het gehuil van moeder. Verder blijft het stil. Eerder hoorden we weleens vaders hand als een mattenklopper op haar rug liefdevol klapjes produceren om alles eruit te krijgen wat ze overdag in had geademd: al die grijsheid, het stof der dagen, laagjes verdriet. Maar de mattenklopper ontbreekt al een hele tijd.”⁵²

Hoewel de vader in het begin probeert de moeder in haar verdriet te steunen, kunnen de kinderen na een bepaalde tijd geen tekenen van troostende woorden of handelingen meer waarnemen.

Seksualiteit/lichamelijkheid

Een ander motief dat het werk *De avond is ongemak* van Marieke Lucas Rijneveld kenmerkt, is dat van de seksualiteit of lichamelijkeheid. De roman gaat over de ontluikende seksualiteit van kinderen die ernstig getraumatiseerd en emotioneel verwaarloosd zijn. De volgende definitie van het motief Eros volgens Daemmrich en Daemmrich is dus zeker slechts voorwaardelijk van toepassing op dit geval. Niettemin zou het voor de volledigheid als referentie kunnen dienen:

“In der abendländischen Tradition bezeichnet Eros die sinnliche Liebe, Philia die Freundschaft und Agape [...] die selbstlose Liebe zu Mitmenschen. Literarische Darstellungen des Erotischen wirken im allgemeinen in der Antike unbefangener als in der Literatur Europas und Amerikas, die sich an den christlichen Lebensidealen orientierte. Trotzdem übertrifft die unmißverständliche Eindeutigkeit der sexuellen Bildgebung in der jüngsten Literatur die erotischen Schilderungen der Griechen und Römer. [...] Die Grenzen zum Obszönen sind fließend. [...] Außerdem können erotische Züge im Aufbau eines Textes reine Kontrastwirkung übernehmen, die konfliktvolle Entwicklung einer Person beleuchten oder zur Deutung umfassender Lebensfragen beitragen.”⁵³

⁵¹Rijneveld 2018, p. 236.

⁵²Rijneveld 2018, p. 259.

⁵³H. S. Daemmrich en I. G. Daemmrich 1995a, p. 137.

Aan het begin van het werk is de omgang van het kind met het lichaam nog heel onschuldig en naïef. Jas, bijvoorbeeld, denkt aan de lichamen van haar broers en zussen terwijl ze samen met haar kleine zusje Hanna in bad zit. Tijdens dit proces denkt ze na over het feit dat het lichaam van haar zus en haar eigen lichaam hetzelfde zijn, maar dat dat van haar grote broer anders is. Zij beschrijft dit verschil als volgt:

“Aan de onderkant, zo wist ik, had hij een kraantje zitten waardoor hij kon plassen, met daaronder een lelletje als bij een kalkoen. Soms maakte ik me er zorgen om dat hij daar iets had hangen waar niemand over praatte. Misschien was hij wel doodziek.”⁵⁴

Hier wordt al duidelijk hoe onderontwikkeld en niet aan de leeftijd aangepast de kennis van het kind over de lichamelijke van mensen is. Het feit dat de moeder de penis van de broer ook gewoon ‘plassertje’⁵⁵ noemt, toont aan dat de kinderen in het huis geen seksuele opvoeding krijgen. Dit laat Jas onwetend achter en ze probeert de lichamelijke kenmerken aan zichzelf uit te leggen. In de loop van de roman worden de seksueel getinte handelingen ook lichamelijker en directer. In een situatie waarin de kinderen de familiehamster Tiesje over de onderbuik van Jas oudere broer Obbe laten rennen, trekt deze laatste zijn pyjamabroek omhoog om de hamster toegang te geven tot zijn buik en benen. Jas merkt op dat er zwart schaamhaar groeit rond de penis van haar broer.

Hanna begint weer te giechelen.

‘Je piemel doet raar, hij staat overeind.’ Obbe grijnst trots. De hamster beweegt zich langs zijn piemel naar beneden. Wat als hij bijt of wil graven?

‘Als ik eraan trek, komt er wit spul uit.’

Dat lijkt me pas pijnlijk. Mijn stroombotje ben ik alweer vergeten, en even wil ik zijn piemel aanraken, hem strelen als Tiesjes vacht. Gewoon om te kijken hoe het voelt, van welk materiaal hij is gemaakt en of je hem kan bewegen. Misschien er zachtjes aan trekken; als je dat bij een koeienstaart doet kijken ze alleen even om, behalve als je het blijft doen, dan schoppen ze naar achteren.”⁵⁶

De kinderlijke of vroeg-adolescente belangstelling voor het eigen lichaam en dat van anderen is niet buitengewoon. De manier waarop de kinderen er onder elkaar over praten is ook normaal voor hun leeftijd. De belangstelling van Jas wordt echter niet geleid door een volwassene door middel van gesprekken en dergelijke. Het lichaam van de broer en zus dient opnieuw als enige referentie inzake seksualiteit. De kinderen zijn zich er niet van bewust dat dit een deelgebied van de seksualiteit is door het gebrek aan seksuele opvoeding. Jas deelt ook lichamelijke ervaringen met haar zus. In een spel waarin Hanna een man speelt die naar een dorp komt, speelt Jas een vrouw die op zoek is naar een man. Na een tongzoen vraagt Hanna aan Jas of zij ook de tintelingen in haar buik en tussen haar benen voelt.⁵⁷ De meisjes weten niet wat de reacties in hun lichaam betekent of zelfs wat deze reacties teweegbrengt. Door experimenten en spelletjes als deze, proberen ze te leren hoe ze met deze gevoelens moeten omgaan. Steeds vaker reageert Jas lichamenlijk op seksueel getinte situaties. Ze schrijft het toe aan het wormdrankje van de moeder,

⁵⁴Rijneveld 2018, p. 25.

⁵⁵Rijneveld 2018, p. 25.

⁵⁶Rijneveld 2018, p. 79.

⁵⁷Rijneveld 2018, p. 111.

want het gevoel is als wormen in de buik. Zij voelt het bijvoorbeeld nadat Obbe zijn penis heeft getoond aan haar vriendin Belle en aan haar.⁵⁸ Twee keer in de roman vinden verkrachtingen of brute seksuele handelingen plaats tegen Belle en Hanna. Beide keren is Jas' oudere broer de initiator van de daden. De verkrachting van Belle vindt plaats met behulp van de inseminatiemachine voor de koeien. Obbe voert het uit en Jas moet Belle ervan weerhouden weg te lopen.⁵⁹ De tweede brutale seksuele handeling is die van het experiment met colablikjes op Hanna's vulva en vagina. Ook hier voert Obbe de handelingen uit en is Jas medeplichtig door het proces te observeren. Het verschil met de verkrachting van Belle ligt in het feit dat Hanna een familielid is en dat Hanna er vooraf mee instemt om aan het experiment deel te nemen, wetende wat er zal gebeuren.⁶⁰ Omdat Jas permanent last heeft van constipatie, probeert haar vader het probleem op te lossen door met zijn vinger en zeep de ontlasting in haar rectum los te maken. Op een dag doet Obbe, haar grote broer, hetzelfde. Dit wekt een erectie bij hem op.

“Als ik omkijk zie ik dat zijn pyjamabroek gespannen is rondom zijn kruis. Ik denk aan de vorige keer dat zijn piemel een trucje deed, en vraag me af hoeveel vingers dik hij zal zijn, of we die er ook in kunnen stoppen om de doorgang nog groter te maken. Maar ik zeg er niets over, niet nu: vragen stellen schept verwachtingen en ik weet niet of ik daaraan kan voldoen.”⁶¹

Hier zien we dat naarmate het verhaal zich ontwikkelt, de beschrijving van de seksuele handelingen explicieter wordt. Toch blijven het naïeve gedachten. Jas ziet de (onwetende) seksuele handeling van interfamiliaire anale seks heel pragmatisch als een oplossing voor haar constipatie. Deze naïeve benadering van seksualiteit blijft steeds dezelfde, hoewel de seksueel getinte handelingen explicieter en, tot op zekere hoogte, brutaler worden. De reden hiervoor is dat er op geen enkel moment enige vorm van seksuele voorlichting binnen of buiten het gezin plaatsvindt. De kinderen, vooral Jas, leren alles over seksualiteit van de dieren op de boerderij of door te experimenteren op en met elkaar.

Plotselinge dood van een kind

Een ander motief in de roman *De avond is ongemak* van Marieke Lucas Rijneveld is dat van de plotselinge ziekte of dood van een kind. Daemmrigh en Daemmrigh specificeren dit motief als volgt:

“Die Ausarbeitung einer unerwarteten Krankheit oder des Todes eines Kindes bietet Gelegenheit, die Schuldgefühle der betroffenen Personen zu entwickeln. [...] Das Motiv verstärkt jedoch nicht nur die Anschauungssillusion bei den Lesern, sondern entwickelt außerdem eine wesentliche Signalfunktion. Die Figuren deuten die Krankheit als eine Warnung des Schicksals, als ein Omen bevorstehenden Unglücks. Sie erfahren Angst und Scham, denken an die Sünde, bereuen das Vorhaben und werden durch die Erfahrung zur sittlichen Lebenshaltung bekehrt. Die unmissverständliche pädagogische Absicht verdrängt dann die Konkretisierung tragischer Verwicklungen.”⁶²

⁵⁸Rijneveld 2018, p. 121.

⁵⁹Rijneveld 2018, p. 232.

⁶⁰Rijneveld 2018, p. 186.

⁶¹Rijneveld 2018, pp. 198-199.

⁶²H. S. Daemmrigh en I. G. Daemmrigh 1995c, p. 221.

Het verband tussen de onmiskenbare pedagogische bedoeling en de dood van haar broer begint voor Jas eigenlijk al voordat hij werkelijk sterft. In een gebed vraagt ze aan God, ‘of hij niet alsjeblieft mijn konijn maar mijn broer Matthies kon nemen: ‘Amen’.’⁶³ Ze vraagt God hierom op dezelfde dag dat Matthies sterft. Het schuldgevoel dat het kind hierover heeft, zal haar door het verhaal heen blijven vergezellen. Echter, de dood van de eerstgeboren zoon stelt het hele gezin, en niet alleen Jas, voor de grote uitdagen om zijn dood te rouwen, te begrijpen en los te laten. De dood van de broer zelf komt steeds weer ter sprake in het verhaal. Dus op de eerste nachten na de begrafenis van haar broer, gaat Jas altijd naar beneden om te kijken of haar ‘broer echt dood was’.⁶⁴ Het feit dat de dood van Matthies een impact heeft op het gezinsleven, wordt in de hele tekst vermeld. Dit is ook hier het geval, wanneer Jas vermeldt hoe de eetcultuur binnen het gezin is veranderd:

“Sinds zijn dood eten we in een kwartier. Als de grote wijzer en de kleine wijzer rechtop staan, staat vader ook overeind. Hij zet zijn zwarte baret op en gaat de koeien doen, ook als ze net zijn gedaan.”⁶⁵

Maar de dood van de zoon heeft niet alleen een leemte achtergelaten voor de familie als geheel. Zijn afwezigheid is ook voor Jas zelf erg deprimerend. De volgende passage beschrijft deze leegte aan de hand van een metafoor:

“Ik draai me om op het matras dat van Matthies is geweest en kom op mijn buik te liggen. [...] In het midden van het matras zit een kuil van mijn broers lichaam, het is de pasvorm van de dood en hoe ik hem ook keer of neerleg, de kuil blijft een kuil waar ik niet in terecht probeer te komen.”⁶⁶

Jas is niet de enige die zich schuldig voelt over de dood van haar broer. De schuldgevoelens van de ouders zijn ondraaglijk en in hun zoektocht naar een verklaring voor de plotselinge dood van hun zoon, praten zij over een voorval dat plaatsvond voordat zij getrouwd waren. Jas kan dit gesprek toevallig afluisteren.

“‘Als jij niet het kindje weg had willen laten halen...’
‘O en nu is het mijn schuld,’ zegt vader.
‘Daarom heeft God ons onze oudste zoon afgenomen.’
‘We waren nog niet getrouwd...’
‘Het is de tiende plaag, ik weet het zeker.’”⁶⁷

Jas’ moeder was blijkbaar zwanger voor de bruiloft. De vader van Jas raadde haar toen aan het kind te aborteren, aangezien zij beiden nog niet getrouwd waren. De moeder gelooft dat zij Gods toorn over zich hebben afgeroepen en dat Hij Matthies daarom van hen heeft weggenomen. Jas’ moeder spreekt over de tiende plaag die God over hen bracht. Zij verwijst hier naar de rampen die zich voordeden in het land Egypte. De tiende plaag was de dood van alle eerstgeborenen van mens en vee.⁶⁸

⁶³H. S. Daemrich en I. G. Daemrich 1995c, p. 22..

⁶⁴Rijneveld 2018, p. 34.

⁶⁵Rijneveld 2018, p. 51.

⁶⁶Rijneveld 2018, p. 62.

⁶⁷Rijneveld 2018, p. 64.

⁶⁸NBV21 2004a.

7.3.2 Computationale aanpak

Dit gedeelte van de masterscriptie is onderverdeeld in delen I, II en III, analoog aan *De avond is ongemak*, aangezien voor elk van de delen een topic modeling is uitgevoerd. In de onderdelen van dit subhoofdstuk worden de respectieve resultaten van de computer-gesteunde analyse behandeld. Zowel de output van de topic modeling in de vorm van de opsomming van de topics als een screenshot van de `pyLDavis` visualisatie per deel worden getoond, want vooral de verdeling ervan en de afstanden tot elkaar worden op de visualisatie begrijpelijk weergegeven. De workflow zal hier niet opnieuw worden besproken, aangezien dit in detail is beschreven in hoofdstuk 6. Verder zijn alle relevante notebooks en beschrijvingen beschikbaar in de *GitHub*-repository ‘DAIO-Topics’.⁶⁹ Er zij op gewezen dat de topics werden gelabeld na de lectuur van de roman.

Deel I

De topics van de topic modeling van deel I van de roman zijn te zien in tabel 7.1. De coherence score van deel I is 0,59. Dit komt overeen met een goede tot zeer goede score en wijst op een bevredigende evaluatie van het model. De topics kunnen als volgt worden genoemd: (1) kerstmis/verlies, (2) gezin/eenzaamheid, (3) dood/leven, (4) einde/begin en (5) vader/zoon.

Topic	Begrippen
(1) kerstmis/verlies	vader, moeder, dag, konijn, engeltje, servet, lage, vinger, naasten, matthies
(2) gezin/eenzaamheid	moeder, matthies, vader, jaar, koe, bed, lang, rand, avond, mooi
(3) dood/leven	groot, broer, wild, ijs, donker, obbe, laag, moeder, godin, worm
(4) einde/begin	moeder, mens, lichaam, kisten, mond, lang, oma, voet, land, vader
(5) vader/zoon	hoofd, vader, matthies, elkaar, badwater, glas, hard, lang, wang, lichaam

Tabel 7.1: De topics uit deel I van *De avond is ongemak*⁷⁰

Toen de topics werden geanalyseerd, bleek dat de inhoud vaak tegenstrijdig was, hetgeen leidde tot de benaming van de topics op basis van twee woorden. In topic (1) wordt de kerstachtergrond, waartegen ook de familietragedie zich afspeelt, duidelijk uit verschillende termen en relaties: zo komt Jas’ konijn als term voor. Het meisje is bang dat haar vader het dier zal vetmesten, zodat het als kerstdiner kan worden opgediend. Daarom wenst Jas dat God haar broer zou nemen in plaats van het konijn.⁷¹ Op deze manier kan ook het voorkomen van de term ‘matthies’ verklaard worden. Beide situaties verwijzen naar de kerstcontext. Tegelijkertijd verwijzen de termen ‘servet’, ‘engeltje’ en ‘vinger’ ook naar een situatie aan de eettafel, die zich afspeelt aan het begin van deel I: hier probeert Jas te zien wat er achter de trompet van de kleine engel op het servet zit door het papier tegen het

⁶⁹Ritter 2022.

⁷¹Rijneveld 2018, p. 22.

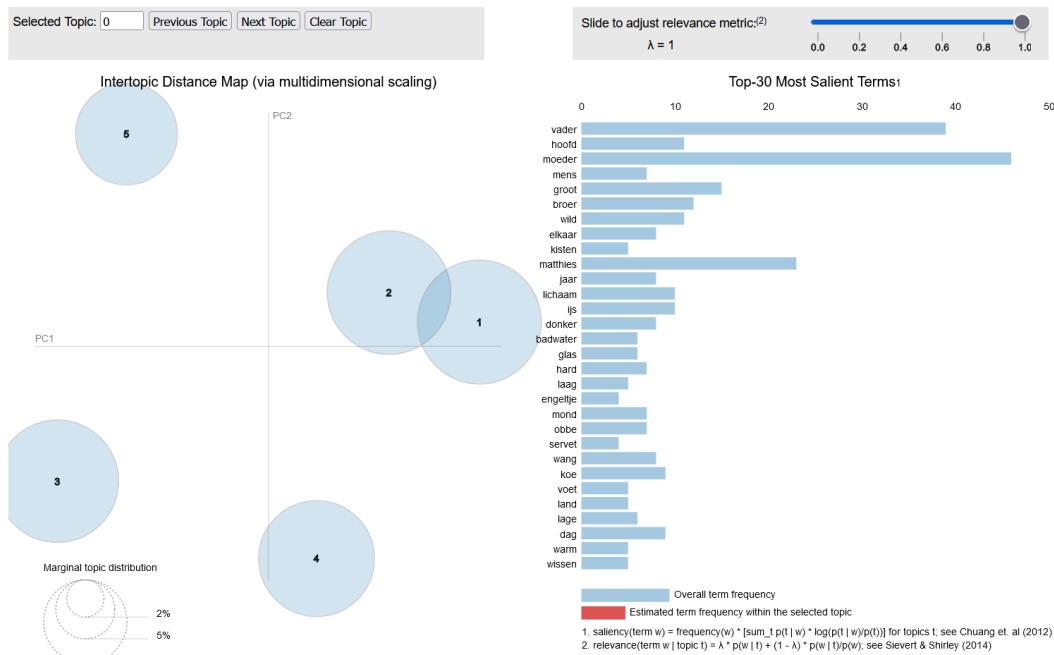
licht te houden. Obbe veegt in deze situatie aan het begin van de roman ook zijn vinger af aan het tafelkleed in plaats van aan het servet, zoals de kinderen geacht worden te doen. In deze context wordt ook vermeld dat de vuile servetten gewoon door de moeder worden uitgevlakt om bij de volgende gelegenheid opnieuw te kunnen worden gebruikt.⁷² De termen ‘lage’ en ‘naasten’ zijn in de roman niet direct op een bepaalde plaats terug te vinden.

Bij topic (2) gezin/eenzaamheid is er al een verhoogde moeilijkheidsgraad wat het doorgronden van de individuele termen betreft. In het geval van Rijnvelds roman staan de termen ‘moeder’, ‘vader’ en ‘matthies’ echter niet voor een vervuld gezinsleven, maar voor de eenzaamheid die het verlies van een familielid met zich meebrengt. De ‘avond’ is, zoals reeds vermeld in hoofdstuk 7.3.1, emblematisch voor de eenzame reflectie over het eigen handelen, maar ook voor de zelfreflectie over de relatie met God. De termen ‘jaar’, ‘koe’, ‘bed’, ‘lang’, ‘rand’ en ‘mooi’ moeten kritisch bekeken worden. Hier wordt duidelijk dat topic modeling ook topics oplevert die deels moeilijk of slechts deels interpreteerbaar zijn. En hoewel topic (2) gezin/eenzaamheid als op zichzelf staand topic vrij weinig informatie biedt, legt de nabijheid ervan bij topic (1) kerstmis/verlies een relatie bloot die pas door de methode duidelijk werd. De overlapping die op figuur 7.1 te zien is, laat zien dat het motief avond in Rijnvelds roman niet alleen door het specifieke gebruik van de term ‘avond’ wordt geconstrueerd, maar dat dit motief ontstaat binnen het spanningsveld tussen kerstmis/verlies en gezin/eenzaamheid.

Topic (3) dood/leven draait om het leven van de ene zoon en de dood van de andere. De dood van Matthies, hoewel niet eens bij naam genoemd in topic (3), komt tot uiting in de woorden ‘groot’, ‘broer’, ‘ijs’ en ‘donker’. Tegelijkertijd wordt ‘obbe’ gebruikt om te verwijzen naar de broer die wel nog leeft. Ook hier blijkt weer een relatie, zij het een van tegenstellingen, die door Rijnvelds roman loopt. Naast de kracht van de methode komen ook zwakke punten naar voren in dit topic: het woord ‘wild’ is door lemmatisatie afgeleid van het oorspronkelijke ‘wilde’, wat niet in de topic hoort omdat het een werkwoord is en dit type woord in de pre-processing is uitgefilterd. Dat de voorbewerking niet zonder fouten kon worden uitgevoerd, blijkt bijzonder uit dit voorbeeld. De verandering van het woord ‘God’ in ‘godin’ is ook significant. In de roman wordt alleen over God gesproken; er is geen enkele vermelding van een godin. De voorbewerking van het corpus heeft tot deze verandering geleid. Niettemin biedt topic (3) interessante inzichten in de roman. Naast de hierboven genoemde contrasten dood/leven is in figuur 7.1 te zien dat de topic zich in de linkerbenedenhelft van de visualisatie bevindt en dus aan de quasi andere kant van topic (1) kerstmis/verlies en (2) gezin/eenzaamheid. De afstand tot topic (5) vader/zoon is ook relatief groot. Een verklaring hiervoor zou kunnen zijn dat de dood van Matthies een overweldigende rol speelt in deel I van het boek. Een apart topic dat dit voorval omvat is een logisch gevolg hiervan.

Topic (4) einde/begin geeft de lezer ook een nieuw perspectief op deel I van de roman. De termen ‘moeder’, ‘mens’, ‘lichaam’, ‘mond’, ‘voet’, ‘land’ en ‘vader’ suggereren een motief dat nauw aansluit bij het verhaal van Adam en Eva. De geslachten ‘moeder’ en ‘vader’ staan hier voor de twee eerste menselijke wezens. Door Eva’s zonde worden ze uit het paradijs verbannen. De zondeval van de ouders is reeds omschreven als een zelfstandig

⁷²Rijnveld 2018, pp. 11-12.

Figuur 7.1: De visualisatie van de topics uit deel I van de roman met pyLDAvis⁷³

motief, namelijk dat van het ‘zieke of dode kind’. Dat het ook in deel I voorkomt, wordt pas duidelijk door de topic (4) einde/begin. De term ‘kisten’ wijst ook op een gebeurtenis die zowel een einde als een begin beschrijft: de begrafenis. Jas wordt in de roman ook geconfronteerd met een begrafenis, namelijk dit van haar broer. Qua afstanden op de visualisatie kan worden gesteld dat topic (4) weliswaar apart staat, maar dat de afstand tot topics (1), (2) en (3) toch even groot is. Dit betekent dat er een verband kan worden gelegd tussen (1) kerstmis/verlies, (2) gezin/eenzaamheid, (3) dood/leven en (4) einde/begin. Als men alle genoemde topics alleen op basis van de namen bekijkt, komt opnieuw de constructie van het motief avond naar voren. Deze keer echter met een nog duidelijker religieus aspect, namelijk op basis van de topic (4) einde/begin, dat de religieuze connotatie vestigt door middel van de nabijheid van het oorspronkelijke verhaal van Adam en Eva. Naast het motief avond is echter ook het motief paradijs terug te vinden in topic (4). De verdrijving van Adam en Eva uit het paradijs vindt plaats door de zondeval van Eva, die in een appel bijt. Ook de ouders van Jas worden uit het paradijs verdreven, namelijk uit dat van het volmaakte gezin. Daarbij nemen ze hun nog levende kinderen met zich mee. Het feit dat vooral de kinderen zich bewust zijn van deze verdrijving uit het paradijs komt tot uiting in hun verlangen om ‘naar de overkant’ te gaan. Zij willen dus naar een plek waar alles anders is, alles beter is. Een plaats waar Matthies is.

Topic (5) vader/zoon, de relatie van de vader tot de eerstgeboren zoon wordt geconstrueerd aan de hand van beschrijvingen van het element dat Matthies doodde, het water. Zo staan ‘badwater’, ‘glas’ en ‘hard’ allemaal voor dit element. Badwater staat letterlijk voor het element, terwijl de term ‘glas’ vaak wordt gebruikt voor de spiegeling van het oppervlak van water, of zelfs ijs dat zowel optisch als haptisch op glas lijkt. Het woord

‘hard’ staat ook voor water, namelijk als het bevroren is. De dood van Matthies kan worden geïnterpreteerd als een allegorie voor het spreekwoord ‘het kind met het badwater weggooien’, d.w.z. het goede tegelijkertijd met het slechte weggooien. Alle problemen die Matthies als vroege puber waarschijnlijk voor zijn ouders veroorzaakte, worden door zijn dood in één klap opgelost - tegelijk verdwijnt Matthies en daarmee ook zijn goede kanten. En pas op het moment dat de familieleden beseffen dat hij dood is, wordt het duidelijk wat een ruime plaats deze persoon in de familie heeft ingenomen en ook welke leegte hij er achterlaat. Voor Jas en haar familie verandert alles door de dood van de oudste zoon van haar ouders. Deze verandering brengt niet alleen een herstructurering van het gezin met zich mee, maar ook van hun eigen rol. Deze verandering komt in de roman niet rechtstreeks aan de orde en toch maakt de topic (5) vader/zoon duidelijk dat de definitie van de eigen rol, of het nu die van vader, moeder, dochter, enz. is, alleen kan gebeuren door de definitie of het bestaan van de rol van andere mensen. Het verlies van een ander betekent dus altijd ook het verlies van zichzelf.

Deel II

De topics van de topic modeling van deel II van de roman zijn te zien in tabel 7.2. De coherence score van deel II is 0,51. Dit komt overeen met een goede score en wijst op een bevredigende evaluatie van het model. De topics kunnen als volgt worden genoemd: (1) liefde/onverschilligheid, (2) lichtvoetig/serius, (3) zacht/hard, (4) volwassen/kind, (5) samen/apart.

Topic	Begrippen
(1) liefde/ onverschilligheid	moeder, vader, goed, dag, lang, mens, jassen, snel, zwarte, pad
(2) lichtvoetig/ serius	elkaar, koe, vader, bang, obbe, belle, pad, open, hoofd, groot
(3) zacht/hard	hanna, moeder, goed, vraag, lang, obbe, nieuw, stuk, mooi, juffrouw
(4) volwassen/ kind	groot, moder, goed, bed, vader, mond, vaak, obbe, één, buik
(5) samen/apart	vader, hoofd, matthies, obbe, moeder, godin, doden, groene, naasten, hard

Tabel 7.2: De topics uit deel II van *De avond is ongemak*⁷⁴

Ook in de topics van deel II van Rijnvelds roman zijn de spanningen binnen de topics te herkennen en te benoemen als tegengestelde polen. Topic (1) is opgebouwd uit de tegenpolen liefde/onverschilligheid. In de roman wordt duidelijk dat het tegenovergestelde van liefde binnen de familie niet haat is, wat gewoonlijk het tegendeel van liefde is. Eerder construeert Rijnveld in zijn roman de macht van de onverschilligheid als de tegenpool van de liefde. In de termen van topic (1) liefde/onverschilligheid komen bijvoorbeeld de woorden ‘moeder’, ‘vader’, ‘goed’, ‘mens’ en ‘pad’ voor. Jas gebruikt haar padden om te proberen haar ouders weer genegenheid voor elkaar te laten tonen. Zij gelooft dat het seksleven van haar ouders weer zal goed worden als zij haar padden aan

het paren krijgt.⁷⁵ Deze benadering maakt duidelijk dat het kind niet begrijpt waarom haar ouders zo onverschillig tegenover elkaar staan. Deze diep menselijke behoefte aan fysieke en emotionele binding wordt zichtbaar in dit topic. Even zichtbaar in de roman is het gebrek aan deze banden enerzijds tussen de ouders onderling en anderzijds tussen ouders en kinderen. De gedachten van Jas over de onverschilligheid van haar moeder tegenover haar kinderen, en tegenover haar in het bijzonder, houden de hoofdpersoon bezig. Zij vraagt zich af waarom zij alleen tijdens haar zwangerschap belangrijk was voor haar moeder en waarom de belangstelling van haar moeder verdween na haar geboorte.⁷⁶ Er kan dus ook een verband worden gelegd met de term ‘buik’ van topic (4) volwassen/kind.

Naast deze term zijn ook de begrippen ‘groot’, ‘moeder’, ‘goed’, ‘vader’, ‘mond’ en ‘bed’ in topic (4) opgenomen. Vooral de termen ‘groot’, ‘moeder’, ‘vader’, ‘mond’ en ‘bed’ verraden een verband met Jas’ gedachten over de seksualiteit van haar ouders, waarover zij zich herhaaldelijk zorgen maakt. Zoals blijkt uit figuur 7.2 overlappen topic (1) liefde/onverschilligheid en topic (4) volwassen/kind gedeeltelijk. Dit verband, dat aan het licht wordt gebracht door topic modeling, stelt in staat de verschillen in de perceptie van menselijke banden tussen volwassenen en kinderen in de roman te bekijken. Zoals uit de roman blijkt, hebben de ouders een calvinistische kijk op seksualiteit. Zij geloven zelfs in Gods straf voor het hebben van seks voor het huwelijk, zoals blijkt uit het motief van het zieke of, in dit geval, dode kind. De kinderen daarentegen vertonen aanvankelijk een natuurlijke benadering van liefde en seksualiteit, en combineren de kennis die zij hebben (bijvoorbeeld uit verhalen) met hun eigen ideeën (bijvoorbeeld dat de ouders weer seks zullen hebben wanneer de padden paren). De kennis van de kinderen krimpt echter omdat zij op dit gebied geen onderwijs krijgen noch van de ouders, die verlamd zijn door de religieuze houding en door hun verdriet om de eerstgeboren zoon, noch van andere bronnen. Het kind wordt in topic (4) dus niet vertegenwoordigd door woorden die rechtstreeks naar het kind of de kinderen verwijzen, maar veeleer door de voorstelling van de ouders, die voor volwassenen staan, en hun houding tegenover liefde en seksualiteit.

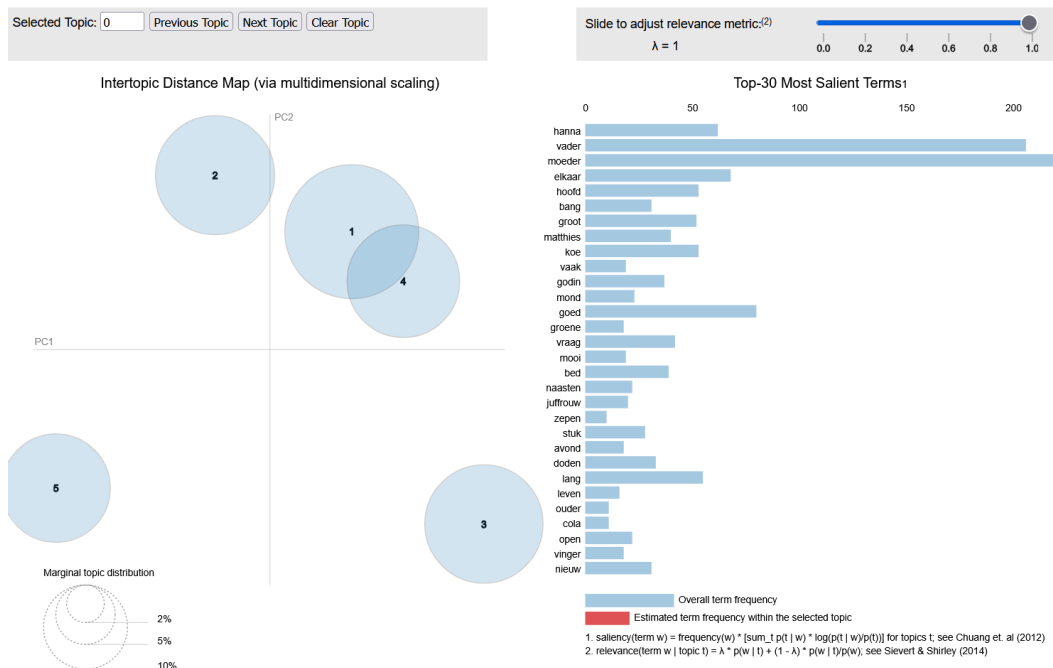
Er zijn echter ook zwakke punten in de topics, zoals blijkt uit de termen: ‘dag’, ‘lang’, ‘jassen’, ‘snel’ en ‘zwarte’ uit topic (1) evenals de termen ‘vaak’ en ‘één’ uit topic (4) zijn moeilijk toe te wijzen of worden slecht uitgefilterd door het systeem. Hier werd het woord ‘één’ niet als stopwoord herkend vanwege de apostrofs. Ook het woord ‘vaak’ werd niet verwijderd, hoewel het in de stopwoordenlijst is opgenomen. Deze fouten wijzen erop dat het programma nog moet worden verbeterd en dat een zelfstandig gebruik ervan voor analyse doeleinden nog niet geschikt is.

Naast de reeds genoemde woorden, komt de term ‘obbe’ ook weer voor in topic (4). Het feit dat Obbe herhaaldelijk voorkomt in deze topics, die vol zijn van tegenstellingen, kan gezien worden vanuit het perspectief dat Obbe zelf een personage is dat bestaat uit extremen. Aan de ene kant zou Obbe als oudere broer een rolmodel of steun voor Jas moeten zijn. In de werkelijkheid van de roman is het meer dat Obbe voor Jas een broer is die haar introduceert in de wereld van brutaliteit.

Een topic dat ook de naam van de oudere broer van Jas bevat is topic (2) lichtvoetig/se-

⁷⁵Rijneveld 2018, p. 65.

⁷⁶Rijneveld 2018, pp. 55-56.

Figuur 7.2: De visualisatie van de topics uit deel II van de roman met pyLDAvis⁷⁷

rieus. De topic (2) vertegenwoordigt dus het contrast tussen het lichtvoetige leven dat kinderen zouden moeten hebben en het ernstige leven dat Obbe, Jas en Hanna in de roman leiden. Een aantal van de termen die de topic vormen, zijn op zichzelf onderhevig aan de hierboven genoemde contrasten. Bijvoorbeeld, ‘elkaar’, wat gewoonlijk gebruikt wordt voor interpersoonlijke verbindingen. Maar, zoals reeds gezegd, worden deze intermenselijke banden in de roman gekenmerkt door onverschilligheid. Daarnaast staat de term ‘koe’ niet voor slechts één van deze tegenpolen. De kinderen groeien op een boerderij op waar koeien worden gehouden. De hoofdpersoon Jas associeert positieve emoties met deze dieren. Niettemin worden de dieren haar ontnomen door mond- en klauwzeer, met andere woorden, door de dood. Dit serieuze thema loopt als een rode draad door de roman. Echter, door dit topic wordt bijvoorbeeld duidelijk dat de dood niet simpelweg besproken wordt door de aanwezigheid ervan, maar door Rijnveld geconstrueerd wordt.

Behalve de dood zijn er ook andere ernstige thema's en ervaringen die Jas moet doormaken met mensen met wie ze eigenlijk een lichtvoetige connotatie zou moeten hebben. Met Obbe, haar oudere broer, en Belle, haar vriendin, die allebei als termen in de topic (2) voorkomen, zou Jas eigenlijk een mooie jeugd moeten associëren. Echter, zij beleeft een spel met haar broer en haar vriendin, waarbij de vriendin Belle seksueel wordt misbruikt door Obbe.⁷⁸ Jas heeft ook geen prettige ervaringen met haar vader, zoals het hoort. De vader voelt zich verantwoordelijk voor het verlichten van Jas' constipatie en doet dit met behulp van een penetratie van haar anus met zeep.⁷⁹ Dit zijn allemaal ervaringen die een prepuber zoals Jas niet zou moeten beleven wegens te serieus en te gewelddadig. Het staat

⁷⁸Rijnveld 2018, p. 232.

⁷⁹Rijnveld 2018, p. 94.

natuurlijk buiten kijf dat soms kinderen ervaringen opdoen die met de dood of geweld te maken hebben. Echter, het is aan de ouders of andere volwassen vertrouwenspersonen om de kinderen te ondersteunen in zulke situaties. In Jas' geval zijn deze personen niet alleen erg afwezig, maar behandelen ze haar ook met emotioneel en fysiek geweld. Deze tegenstrijdigheden in het gedrag van de vertrouwenspersonen worden door dit topic duidelijk en geven ook een dieper inzicht in de structuren van de roman. Maar ook in topic (2) kunnen niet alle termen voor de analyse worden gebruikt. De begrippen 'open', 'hoofd' en 'groot' zijn weer erg vaag en dus ook niet nuttig.

In topic (3) zacht/hard draait alles om de spanning tussen de gelijknamige polen. Zo komen de termen 'hanna' en 'juffrouw' erin voor. Beide personen zijn bijzonder voor Jas - Hanna, die haar zus is en van wie zij zelf zegt dat zij 'de enige is die begrijpt waarom ik mijn jas niet meer uitdoe'⁸⁰ en de juffrouw van wie zij zegt dat zij haar 'mentor'⁸¹ is. Beide personen verbindt Jas met tedere, warme en positieve gevoelens. De volgende termen uit de topic passen hier ook bij: 'goed' en 'mooi'. Bovenal is de juffrouw een persoon die, voor Jas, vooral ook iets moois in zich heeft. Tegelijkertijd stelt Jas haar ook veel vragen die haar bezig houden. Deze dorst naar kennis kan echter slechts gedeeltelijk door haar juffrouw bevredigd worden, omdat zij ook haar grenzen bereikt met het gedrag van Jas. De tegenhanger van zacht in dit topic is Obbe: niet alleen met zijn brutale en meedogenloze gedrag, maar ook in de vorm van zijn geslacht. Op verschillende momenten in het boek, vermeldt Jas het geslacht van de broer en denkt ze erover na.⁸² Deze tegenpolen zacht/hard kunnen ook worden opgevat als representatief voor het vrouwelijke en het mannelijke geslacht. Rijnevelds constructie van deze uitersten wordt vooral duidelijk in topic (3). Het vrouwelijke, dat wordt geassocieerd met het zachte en kwetsbare, en het mannelijke, dat wordt gekenmerkt door het harde en onverlaat. Het feit dat ook de moeder, wegens haar bijzondere positie, een plek moet vinden in deze ruimte tussen zacht en hard stimuleert de vraag waar zij geplaatst moet worden. Na de dood van haar oudste zoon, laat de moeder van Jas haar rol als een warme, zachte vrouw varen en verdwijnt haar persona meer en meer. Ze eet nauwelijks meer en zorgt amper voor haar kinderen. Deze verdwijning wordt ook waarneembaar door haar verschijning als term in topic (3), in die zin dat men haar probeert te plaatsen in dit spanningsveld tussen zacht en hard, maar daarin niet slaagt.

De topic (5) werd genoemd naar de tegenstellingen samen/apart. De dood van Matthies veroorzaakt een grote kloof binnen de familie. Door de dood van de oudste zoon worden de relaties tussen de ouders en de kinderen steeds zwakker. Maar de relatie met God verandert ook voor Jas. Ze denkt vaak na over zijn afwezigheid.⁸³ Het ongeluk van Matthies zorgt er dus voor dat de relaties binnen het kerngezin verbroken worden. Op hetzelfde moment wankelt het vertrouwen in God. In topic (5) wordt deze wijziging geschetst, maar er zijn ook woorden in dit topic die kritisch bekeken moet worden, namelijk 'naasten' en 'godin'. Het woord 'naasten' is een uitbijter die bij de pre-processing verkeerd is verwerkt. Ook de terugkerende term 'godin' is in de topic te vinden, die reeds in deel I als een foutief voorverwerkte begrip werd gedeclareerd. Aan de hand van deze voorbeelden kan men zien dat een kritische blik op de resultaten van essentieel belang is voor een betrouwbare

⁸⁰Rijneveld 2018, p. 81.

⁸¹Rijneveld 2018, p. 58.

⁸²Rijneveld 2018, p. 25.

⁸³Rijneveld 2018, p. 261.

analyse. Wanneer men de afstand van topic (5) samen/apart op figuur 7.2 bekijkt, valt op dat er een grote afstand is tot alle andere topics van deel II. Het lijkt wel of de topic zijn eigen naam eer aan wil doen.

Deel III

De topics van de topic modeling van deel III van *De avond is ongemak* zijn te zien in tabel 7.3. De coherence score van deel III is 0,62. Dit komt overeen met een zeer goede score en wijst op een heel bevredigende evaluatie van het model. De topics kunnen als volgt worden genoemd: (1) inzicht/onbegrip, (2) vol/leeg, (3) verandering/afstand, (4) nabijheid/afstand en (5) zelfmoord/verlossing.

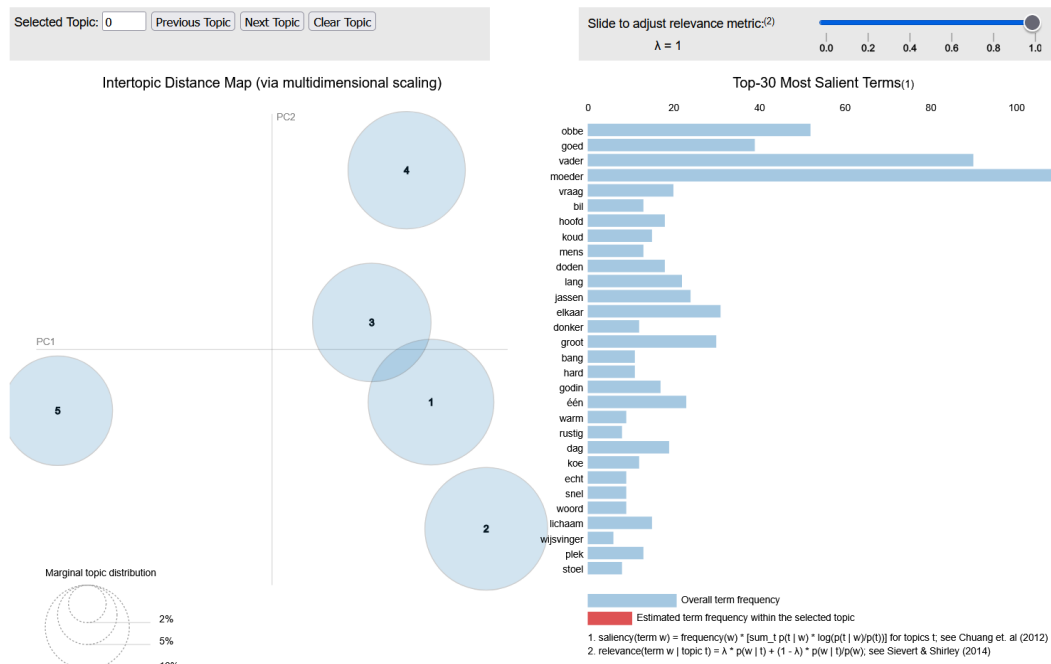
Topic	Begrippen
(1) inzicht/ onbegrip	vader, moeder, vraag, hoofd, belle, matthies, goed, groot, open, elkaar
(2) vol/leeg	moeder, elkaar, hanna, vader, mens, plek, dag, stoel, keren, overkant
(3) verandering/ stilstand	obbe, moeder, lang, vader, groot, godin, koud, dag, koe, tijd
(4) nabijheid/ afstand	vader, moeder, jassen, één, bil, groot, lichaam, nieuw, belle, warm
(5) zelfmoord/ verlossing	goed, doden, donker, één, bang, hard, echt, rustig, pad, snel

Tabel 7.3: De topics uit deel III van *De avond is ongemak*⁸⁴

De topics uit deel III van de roman *De avond is ongemak* zijn opnieuw samengesteld uit tegengestelde polen. Dit is ook het geval met topic (1) inzicht/onbegrip. De topic bestaat uit verschillende termen die wijzen op het onbegrip over de dood van Matthies. Dit gebrek aan inzicht is ook bij Jas het geval. De vraag naar het waarom van de overlijden van haar broer houdt haar vanaf het moment van het ongeluk voortdurend bezig. In een droom praat ze met haar vriendin Belle over de dood van haar broer. Hier vraagt Belle aan de hoofdpersoon of haar broer dood is en of de dood haar broer is.⁸⁵ Door de hele roman heen probeert Jas het onbegrijpelijke te doorgronden, het mysterie van de dood te vatten. Daarnaast is er het innerlijke gevoel, dat haar steeds meer overvalt: dat zij dit alleen kan bereiken als zij zich overgeeft aan de dood door ‘naar de overkant’ te gaan. Topic (1) inzicht/onbegrip overlapt met topic (3) verandering/stilstand zoals blijkt uit figuur 7.3. Dit topic kan gezien worden als de gelijknamige antipolen, want de termen ‘obbe’, ‘koe’, ‘dag’ en ‘tijd’ staan allemaal voor verandering. Obbe’s fysiek verandert, omdat hij door de puberteit gaat, maar de koeien veranderen ook. Aanvankelijk zijn ze gezond, maar dan worden ze ziek en vervolgens geëuthanaseerd. De dag en de tijd staan intrinsiek voor verandering, waarbij de tijd ook gebruikt wordt voor de uitdrukking ‘de tijd staat stil’. Het feit dat juist deze twee topics elkaar overlappen is interessant in die zin dat de verandering bij Jas niet heeft geleid of niet leidt tot een dieper inzicht. Integendeel, haar kennisniveau kan de snelheid van de veranderingen niet bijhouden. Ze wordt zich daar

⁸⁵Rijneveld 2018, p. 236.

steeds meer van bewust. De factoren die hierop van invloed zijn, zijn zeker haar ouders, die verlamd zijn door religie en verdriet. Het woord ‘godin’, dat in de roman voor God staat, is zeker representatief voor de stilstand, naast de termen ‘moeder’ en ‘vader’. God wordt door gelovige mensen vaak beschreven als een constante. Dit is zeker niet zonder reden: als er iets is dat religie belichaamt, dan is het wel stagnatie - in goede en in slechte zin. Dat de topic model opnieuw niet perfect heeft gewerkt, blijkt uit enkele fouten in topics (1) en (3). Naast enkele vage termen, zoals ‘groot’ in topic (1), heeft het model de term ‘god’ in topic (3) weer veranderd in ‘godin’.

Figuur 7.3: De visualisatie van de topics uit deel III van de roman met pyLDAvis⁸⁶

Topic (2) vol/leeg is genoemd naar de twee contrasten waaraan het zijn naam ontleent, omdat de termen die het bevat het spanningsveld zeer goed schetsen. Hanna en Jas praten in de roman herhaaldelijk over hun plan om ‘naar de overkant’ te gaan. Dit zou een plek moeten zijn waar ze beter af zullen zijn. Het is duidelijk dat ze naar een plaats willen gaan waar ze de leegte die Matthies achterliet, kunnen opvullen. De term ‘stoel’ komt ook voor in de topic. Aan de eettafel blijft Matthies’ stoel leeg nadat hij is gestorven⁸⁷ - een symbool van de leegte die hij achterlaat. De leegte wordt ook geconcretiseerd door de termen ‘moeder’ en ‘vader’. De moeder, in het bijzonder, verandert enorm na de dood van de eerstgeborene. Jas beschrijft verschillende keren dat haar moeder bijvoorbeeld steeds vaker vergeet te eten.⁸⁸ De moeder verdwijnt dus zelf in het niets, in de leegte.

Topic (4) draait om nabijheid en afstand. Ook hier staan de termen ‘moeder’ en ‘vader’ voor afstand, maar ook de term ‘bil’. Rijneveld maakt van de term herhaaldelijk gebruik,

⁸⁷Rijneveld 2018, p. 50.

⁸⁸Rijneveld 2018, p. 50.

als de vader van Jas groene zeep in haar anus duwt en ze daarvoor haar billen uit elkaar moet trekken.⁸⁹ Deze ingreep op haar lichaam verandert van een ‘medische’ behandeling aan het begin van de roman in een seksueel getinte handeling in deel III van de roman, wanneer niet Jas’ vader maar haar oudere broer Obbe de ingreep uitvoert en het resulteert in een stijve penis.⁹⁰ Voor Jas zijn dit tekenen van nabijheid ondanks alles. Het woord ‘jas-sen’ kan worden verondersteld een afgeleide te zijn van het woord ‘jas’. Haar jas beschermt Jas⁹¹ en geeft haar ook een vorm van nabijheid. Jas heeft ook een hechtere band met Belle. Zij is een vriendin die herhaaldelijk in de roman voorkomt en erg belangrijk is voor de hoofdpersoon. Toch beschouwt ze Belle gedeeltelijk als een buitenstaander, iemand die niet kan voelen wat zij en haar broer en zus voelen.⁹² Rijnveld bouwde zijn roman dus niet alleen op in extremen, maar Jas is ook een mens die denkt, voelt en handelt in tegenstellingen.

De laatste topic van deel III, topic (5) zelfmoord/verliezen verwijst naar de hele weg die Jas in de hele roman heeft afgelegd, en vooral naar het einde van deze weg. Alle woorden in topic (5) suggereren de *Läuterung* van Jas, het individueel bereiken van haar educatief doel. Hoewel het een trieste reis voor Jas is, niet in het minst vanwege de wrede uitvoering van de zelfmoord, is het in de eerste plaats een verlossing voor haar. Ze sterft omringd door hetzelfde element als haar broer Matthies, namelijk bevroren water.⁹³ De twee polen zelfmoord en verlossing staan niet noodzakelijk tegenover elkaar, maar gaan zeker in veel gevallen hand in hand. Niettemin is zelfmoord op zichzelf een tegenstrijdigheid, omdat men een verbetering teweegbrengt van een toestand die uiteindelijk het leven kost. Deze ultieme tegenstrijdigheid wordt belichaamd door een mens vol van contradicties, van wie het korte leven erg dubieus was.

7.4 Opmerkingen en ervaringen met de benadering

In dit deel van de masterscriptie zullen alle onderzoeksvragen worden beantwoord. Daartoe worden de resultaten van de analyses kritisch bekeken en wordt een goed inzicht en overzicht gegeven van de bruikbaarheid van de methode met betrekking tot een literaire analyse, in dit geval een motiefanalyse, van het werk *De avond is ongemak*.

7.4.1 Motieven versus topics

Wat de vraag betreft of en in welke mate de motieven van de roman *De avond is ongemak* accorderen met de topics van de topic modeling, kan men zeggen dat er geen één-op-één overeenkomst is. Er is geen topic avond, bijvoorbeeld. Niettemin, de avond is opgebouwd binnen en door de topics. Hoewel de motieven dus niet dezelfde zijn als de topics, zijn ze er toch in terug te vinden. Zo wordt bijvoorbeeld het motief van de avond in deel I van de roman opgebouwd door het samenspel van topic (1) kerstmis/verlies, topic (2) gezin/eenzaamheid, topic (3) dood/leven en topic (4) einde/begin. De nabijheid van het religieuze aspect wordt onderstreept door topic (4) einde/begin, dat kan worden gezien als

⁸⁹Rijnveld 2018, p. 94.

⁹⁰Rijnveld 2018, p. 198.

⁹¹Rijnveld 2018, p. 159.

⁹²Rijnveld 2018, pp. 122-123.

⁹³Rijnveld 2018, p. 271.

een weergave van het oorsprongsverhaal.

De motieven kunnen bijvoorbeeld ook worden afgeleid uit de relaties tussen de topics. In de roman van R komt alles op een erg directe manier aan bod, zoals het geweld en de lichamelijkeheid. Toch zijn de motieven op een heel complexe manier opgebouwd uit tegenstellingen. Dit is te zien door de topics. Zo komt de dood van Matthies, d.w.z. de plotselinge dood van het kind, niet als een op zichzelf staand topic aan de orde, maar wordt deze gestructureerd aan de hand van verschillende topics. Ook het paradijs is niet alleen kenbaar door één topic, maar wordt duidelijk door het samenspel van topics en de verbanden ertussen. In de roman slaagt Rijnveld erin veel direct te zeggen, maar tussen de regels nog meer over te brengen. Zo blijkt ook uit de topics en hun verhouding tot elkaar.

7.4.2 Min- of meerwaarde

De vraag of de gecombineerde analysemethode van motiefanalyse en topic modeling een meer- of minderwaarde oplevert, hangt sterk af van het corpus dat wordt verwerkt. In dit geval heeft topic modeling inderdaad een positieve bijdrage geleverd aan de klassieke motiefanalyse.

De meerwaarde van de gecombineerde analyse van motieven en topics is zeker dat het perspectief op het corpus, in dit geval de roman, met een niveau wordt uitgebreid. Dit nieuwe niveau van onderzoek leidt automatisch tot nieuwe manieren om de roman te bestuderen. De verandering van perspectief kan ook leiden tot de herkenning van patronen die voorheen verborgen bleven. In dit geval, bijvoorbeeld, zouden het de verbanden tussen de topics zijn.

Een tweede pluspunt is zeker de andere manier van kijken naar het werk door de gecombineerde analyse. De topics maken niet alleen een heldere visie op de motieven mogelijk, maar ook omgekeerd: de motieven kunnen worden gezien als een motivatie voor een kritische kijk op de topics, die afkomstig zijn van een unsupervised model. Dit soort overwegingen is ook nodig om niet verloren te gaan in resultaten van topic modeling die er misschien correct uitzien, maar niet correct zijn. Unsupervised models kennen geen doelwaarden van tevoren, zoals al in hoofdstuk 3.1 is besproken. Daarnaast zijn zij niet positief geconditioneerd door invloeden van buitenaf. Daarom is het des te belangrijker om als wetenschapper de resultaten kritisch te bekijken en het proces zo nauwgezet mogelijk te volgen.

Het aspect van topic modeling maakt het ook mogelijk, zoals reeds vermeld, om relaties tussen topics te ontdekken in de vorm van afstanden tot elkaar via de `pyLDavis` visualisatie. Dit niveau is gedeeltelijk weggelaten in de pure motiefanalyse. Opgemerkt zij dat dit eigenlijk niet kan worden gezien als de kerntaak van de topic model. Niettemin is het een extra element dat diepere inzichten in het studiecensus kan verschaffen.

Ook de verbanden tussen de topics en de topics zelf hebben een meer gedifferentieerd inzicht kunnen bieden in de rol van de protagonisten. De ‘verdwijning’ van de moeder, bijvoorbeeld, wordt geschetst, evenals de ambivalente rol van haar oudere broer Obbe.

Op die manier zou een meer contrasterende benadering van de hoofdpersonages kunnen worden bereikt.

7.4.3 Kritiek

Een kritisch aspect van de analyse zelf is dat het niet mogelijk was om begrijpelijke of bruikbare topics die alle woordsoorten bevatten, uit het corpus te halen. Het uifilteren van alle woordsoorten behalve substantieven en adjectieven is een delicate stap, en de vraag dringt zich op of men dan nog wel bezig is met het analyseren van de roman *De avond is ongemak*. De redenen voor het filteren zijn reeds voldoende toegelicht in hoofdstuk 6.1.6, maar de gevolgen ervan nog niet. Bij de analyse van de resultaten moet men zich ervan bewust zijn dat men eigenlijk niet meer de roman zelf analyseert, maar een fragment ervan. Immers, welke roman bestaat alleen uit adjectieven en substantieven? Zoals reeds vermeld in hoofdstuk 4, staat het woord motief tegenwoordig voor beweegreden - maar in geen van de topics van deze analyse komt een werkwoord voor, d.w.z. een woord dat een handeling uitdrukt. Dit feit kan nauwelijks overtroffen worden in ironie. En toch heeft in dit geval deze ‘ontwarring’ er echter toe geleid dat de topics interpreteerbaar zijn geworden. Er zij echter op gewezen dat dit voor dit geval zo is, maar dat het misschien niet goed werkt voor een andere roman of een ander soort tekst.

Hoewel Moretti betoogt dat de methodes van het distant reading moeten worden gebruikt als aanvulling op de methodes van het close reading is er in dit geval een probleem gerezen. Bij het plannen van de aanpak van de analyse deed zich een kip-en-ei-probleem voor: moet men eerst topic modeling uitvoeren en dus het risico lopen dat de topics niet kunnen worden geïnterpreteerd omdat men topics blindelings moet accepteren, of moet men beginnen met de motiefanalyse van het werk en dus minder objectief zijn bij het beschrijven van de topics? Vanwege dit probleem werd hier een gemengde aanpak gevolgd: eerst werd de ‘ruwe’ topic modeling gedaan, daarna werd de motiefanalyse gedaan. Vervolgens werd de topic modeling verfijnd met de resultaten van de analyse van de motieven in het achterhoofd. Dit probleem kwam echter nauwelijks aan de orde in de publicaties die in het theoriegedeelte zijn besproken. Hieruit blijkt opnieuw hoe individueel de aanpassing van de topic models aan de teksten in kwestie is. Alvorens een topic model voor een onderzoekszaak te gebruiken, dient men zich derhalve bewust te zijn van deze grote mate van individualiteit.

Een uitdaging aan de technische kant is zeker het feit dat de meeste op NLP gebaseerde bibliotheken en pakketten voor `Python` zijn ontworpen voor de Engelse taal. Dit heeft het werk aan de analyse op veel plaatsen bemoeilijkt, aangezien omwegen of speciale oplossingen moesten worden gevonden voor veel onderdelen, zoals de stopwoorden, de part-of-speech tagger of de lemmatisatie. Deze speciale oplossingen staan niet altijd op gelijke voet met de standaardoplossingen in het Engels wat kwaliteit en gebruiksvriendelijkheid betreft. Vooral een ‘kleine’ taal als het Nederlands moet het bij NLP-projecten vaak met minder performante manieren stellen.

Wat de verwachting van de prestaties van het model betreft, moet ook worden opgemerkt dat men altijd in gedachten moet houden dat topic modeling geen alleskunner is die op zichzelf oplossingen biedt. Zoals reeds besproken in hoofdstuk 3.4, staat achter elke computer applicatie een mens die aan de hand van de outputs interpretaties maakt. De analyse

met behulp van topic models is daarom slechts zo goed als de wetenschapper die erachter zit.

Uitdagingen bij de analyse van Marieke Lucas Rijnevelds *De avond is ongemak* kwamen ook voort uit het feit dat het corpus betrekkelijk klein was. In de meeste gevallen wordt topic modeling toegepast op een corpus van enkele (honderd)duizenden documenten. Dit is waar de methode haar sterke punten ontplooit. In de analyse van deze masterscriptie waren dat er aanzienlijk minder. Dit kan echter worden gecompenseerd door een juiste tuning van de parameters en een op het corpus afgestemde pre-processing. Naast de omvang van het corpus vormde ook de literaire taal een probleem voor de topic modeling. Dit was duidelijk in de eerste run van het model, toen de topics bijna alleen werkwoorden bevatten. Het gebruik van veel werkwoorden in de roman leidde er uiteindelijk toe dat alleen substantieven en adjectieven de topics vormden, zoals reeds vermeld.

Ook de onjuiste verwerking van bepaalde termen moet als punt van kritiek worden besproken. Om twee voorbeelden te geven: ‘één’ en ‘godin’. Het eerste woord is zeker een woord uit de stopwoordenlijst, omdat het geen inhoudelijke waarde heeft. Aangezien het echter in deze vorm, d.w.z. met apostrofs, niet in de stopwoordlijst was opgenomen, werd het in de topics verwerkt. De term *godin* komt van het oorspronkelijke woord *God*, dat door voorbewerking foutief is omgezet in ‘godin’. Deze foutief verwerkte termen moeten kritisch worden geanalyseerd en er moet goed over worden nagedacht hoe ermee moet worden omgegaan. In dit geval werden ze genegeerd, maar er konden andere benaderingen worden gevolgd.

7.4.4 Het zichtbaar maken van de roman(-specifieke kenmerken)

Dat topic modeling nuttig is om roman specifieke kenmerken zichtbaar te maken, is in dit geval gelukt. Hoewel een bepaald aantal motieven kon worden gedistilleerd uit de motiefanalyse van het werk, kon een genuanceerder beeld van Rijnevelds roman pas worden bereikt via de topics. Een voorbeeld hiervan is het reeds genoemde motief ‘familie’. Het motief werd in hoofdstuk 7.3.1 zo gedetailleerd mogelijk beschreven en aan de hand van tekstpassages uitgewerkt. Dit kon echter niet aan het licht brengen hoe het motief uiteindelijk door Rijneveld werd geconstrueerd - dit bleek uit het model.

Omdat de topic modeling drie keer werd uitgevoerd voor de roman - een topic model met vijf topics voor elk deel van het werk - zijn de topics van nature meer gedifferentieerd. De topics laten zien dat Rijnevelds roman is gebouwd op tegengestelde polen die met elkaar in verband staan. Deze spanningsvelden waren bij het lezen van de roman nog niet in dezelfde mate duidelijk als na het toepassen van het topic model.

8 Conclusio

Het doel van deze masterscriptie was enerzijds het combineren van de distant reading methode topic modeling en de close reading methode motiefanalyse om de topics en motieven in de roman *De avond is ongemak* van Marieke Lucas Rijneveld te doorgronden. Daartoe werd de roman eerst in het spanningsveld tussen de *Antibildungsroman* en de autofictie geplaatst, en vervolgens werden op basis van de bevindingen vijf motieven uit het werk gehaald. Topic modeling werd toegepast op alle drie delen van de roman om vijf topics per deel te extraheren. Daartoe werd een NLP-pijplijn gedefinieerd, die onder andere een op de roman toegesneden pre-processing omvatte. Anderzijds moesten uit de bovengenoemde combinatie van werkmethoden bevindingen worden afgeleid om de combinatie als zodanig te evalueren en kritisch te onderzoeken. Daartoe werden de volgende onderzoeksvragen geformuleerd:

1. Stemmen de motieven van de traditionele analyse overeen met de topics van de topic modeling? Zo niet, zijn de motieven op een andere manier zichtbaar in de resultaten van de topic modeling?
2. Welke meerwaarde levert de computeranalyse op bij de studie van motieven in een literair werk?
3. Wat zijn de kritieken op de resultaten van topic modeling? In het bijzonder: Wat zijn de beperkingen van topic modeling met betrekking tot dit corpus?
4. Welke speciale kenmerken van *De avond is ongemak* worden onthuld door topic modeling?

Het combineren van de twee methoden voor toepassing op Rijnevelds bekroonde debuutroman leidde tot verschillende inzichten.

8.1 Resumé

Bij de theoretische bespreking van de *Antibildungsroman* en de autofictie is gebleken dat zij in belangrijke mate dicht bij elkaar staan. Aangezien zowel de *Bildungsroman* als zijn variant, de *Antibildungsroman*, nauw zijn verbonden met de autobiografie, welke ook in relatie staat tot de autofictie, is het mogelijk een werk toe te schrijven aan zowel de *Antibildungsroman* als de autofictie. Uit het theoretisch onderzoek van de kenmerken, structuur, thema's en motieven van de *(Anti-)Bildungsroman* is gebleken dat deze op veel punten overeenkomen met die van een autobiografie. Om een voorbeeld te geven: de autobiografie behandelt voor het grootste deel ook een rijpingsproces. Bovendien is de chronologische vertelvorm van de *(Anti-)Bildungsroman* vergelijkbaar met die van de klassieke autobiografie. Autofictie en autobiografie delen ook meer dan hun woordbegin, zoals blijkt uit de theoretische verhandeling van de eerstgenoemde. Tot de eerste geleerden die

zich met de betrekkelijk nieuwe term autofictie bezighielden, behoorden Philippe Lejeune en Jacques Lecarne, die voordien de autobiografie uitvoerig hadden bestudeerd. En dat is geen toeval, want de ontwikkeling van autofictie uit de autobiografie is al veel langer aan de gang dan het begrip van autofictie als zelfstandig verhaalvorm. De nauwe relatie tussen de *Antibildungsroman* en autofictie wordt ook onderstreept door de kenmerken van de waarschijnlijk bekendste *Antibildungsroman* zelf, Karl Philipp Moritz *Anton Reiser*. Met deze roman legde Moritz de basis voor het subgenre van de *Antibildungsroman*, waarin hij de hoofdpersoon van het werk laat mislukken in zijn opvoedingsproces. Tegelijkertijd zijn er verschillende aanduidingen dat het voorbeeld voor de protagonist van de roman de auteur zelf is.

In de theoretische bespreking van de methode topic modeling werden, naast de kernbegrippen en de technische achtergrond, ook punten van kritiek en uitdagingen aan de orde gesteld. Het werd duidelijk dat de transparantie en herleidbaarheid van dit unsupervised model de wetenschappers nog voor enorme uitdagingen stelt. De instabiliteit van de resultaten van het model is ook een aspect van de methode dat de gebruikers moeten aanvaarden. Ook werden voorbeelden gebruikt om de grenzen van de toepasbaarheid te illustreren. Zo is de omgang met sterk literaire taal, die in gedichten wordt gebruikt, bijzonder moeilijk voor topic models. Ook kleine corpora kunnen problematisch zijn. Anderzijds kan topic modeling ook structuren onthullen buiten de topics, zoals relaties of subgenres. Dit blijkt uit de studie van Christof Schöch over Franse toneelstukken.

In een hoofdstuk over literaire motieven werden de kenmerken en de verschillende soorten van motieven besproken. Er werd ook gesproken over een onderscheid tussen thema's, materialen en symbolen. Dit hoofdstuk diende louter om achtergrondkennis te verschaffen.

De theoretische kennis rond het onderwerp van onderzoek van deze masterscriptie, de roman *De avond is ongemak* van Marieke Lucas Rijneveld, omvatte zowel informatie over de auteur als over de belangrijkste edities van het werk en de receptie ervan. Hier werd duidelijk dat de auteur, ondanks zijn jonge leeftijd, reeds op een groot aantal successen kan terugblikken. Het enthousiasme voor zijn debuutroman *De avond is ongemak* blijkt ook uit de ontvangst van verschillende prestigieuze internationale prijzen. De receptie van de oorspronkelijke uitgave, alsmede de Duitstalige en de Engelstalige editie, is voor het grootste deel uiterst positief geweest.

De behoefte aan een op het studiecensus toegesneden topic modeling en de bijbehorende voor- en nabewerking wordt bijzonder duidelijk bij de beschrijving van de topic modeling workflow. Vooral bij de pre-processing waren er nogal wat speciale oplossingen omdat de meeste pakketten en bibliotheken in *Python* zijn toegesneden op of ontworpen voor de Engelse taal. In het geval van dit werk ging het echter om een Nederlandse roman, wat betekende dat de stopwoorden, lemmatisatie, tokenisatie en part-of-speech tagging moesten worden aangepast.

In het analysegedeelte werden beide methoden - motiefanalyse en topic modeling - gecombineerd. Om een algemeen beeld van de inhoud van de roman te geven, werd de inhoud per hoofdstuk samengevat. Vervolgens werd de roman geplaatst in het spanningsveld tussen *Antibildungsroman* en autofictie. Uit deze classificatie werd duidelijk dat

de roman kenmerken heeft die specifiek zijn voor de *Antibildungsroman*, en die in twee categorieën kunnen worden samengevat: Het zoeken naar kennis en het brengen van offers voor inzichten. Om het autofictionele karakter van de roman te begrijpen, werden aspecten van het werk en de hoofdpersoon vergeleken met de inhoud van parateksten. Uit deze vergelijking kon de classificatie van het werk als autofictie worden afgeleid. De classificatie als autofictionele *Antibildungsroman* diende als basis voor de daaropvolgende motiefanalyse. Bij deze analyse konden vijf motieven worden geïdentificeerd: (1) avond, (2) paradijs, (3) familie, (4) seksualiteit/lichamelijkheid en (5) plotselinge dood van een kind. Deze motieven werden geschetst aan de hand van passages uit de roman. Naast de resultaten van de klassieke motiefanalyse werden ook de resultaten van de topic modeling gepresenteerd. De topic modeling werd uitgevoerd voor elk deel van de roman. Alle topics werden getagd volgens hun inhoud. Voor elk topic werden vervolgens twee woorden gebruikt, die elk de polen van een spanningsveld uitdrukten. Vervolgens werden de afzonderlijke topics aan de hand van de onderzoeksvragen in detail geanalyseerd. Bovendien werden de visualisaties van de drie topic models in de analyse opgenomen. De coherence score van de modellen varieerden van 0,51 tot 0,62. Dit zijn goede tot zeer goede resultaten. In het laatste deel van de analyse, dat betrekking heeft op de waarnemingen en ervaringen met de gecombineerde methodologie, werden de onderzoeksvragen van de masterscriptie nog eens samengevat in een overzicht. Deze omvatten de analyse van de aanpak, de vaststelling van een min- of meerwaarde, het kritisch in vraag stellen van het proces en de evaluatie van de voor- en nadelen.

Uit het onderzoek van de methodologie die in deze masterscriptie wordt gebruikt, is gebleken dat de combinatie van motiefanalyse en topic modeling een aanzienlijke waarde toevoegt aan de studie van literaire teksten. Het onderzoeksniveau dat door topic modeling werd toegevoegd, maakte het mogelijk om patronen en verbanden binnen de roman te ontdekken die voordien niet of slechts gedeeltelijk zichtbaar waren, zoals de constructie van het motief avond. Naast de positieve aspecten van de gecombineerde analyse werd deze echter ook kritisch bekeken. Tot de belangrijkste punten behoorden de beperking van het corpus tot substantieven en adjectieven, en de kwestie van de onjuist verwerkte termen.

8.2 Toekomstig onderzoek

Wat de kritiek op vooral het filteren op specifieke woordsoorten betreft, zou een mogelijke voortzetting van het onderzoek erin kunnen bestaan een andere technische benadering te gebruiken voor de voorbereiding van de tekstgegevens. De pre-processing die in deze masterscriptie wordt gebruikt, is gebaseerd op afzonderlijke stappen die zijn gecombineerd tot een pijplijn die is afgestemd op het werk van Rijneveld. Een andere aanpak die op zijn doeltreffendheid zou moeten worden getest, zou het gebruik van transformer-modellen voor de voorbereiding van het werk zijn. Transformers zijn machine learning models die ook worden gebruikt voor bijvoorbeeld vertaalsoftware. Het tokeniseren van het corpus, bijvoorbeeld, had kunnen worden gedaan met een transformer-model. Bij verdere studies zouden de resultaten dan kunnen worden vergeleken met die van deze masterscriptie. Deze methode zou ook kunnen worden gebruikt om na te gaan of filtreren op woordsoort werkelijk onvermijdelijk is voor interpreteerbare topics.

Het onderzoek naar motieven en topics in andere werken van Rijnveld zou ook een vruchtbare bodem kunnen vormen voor verder onderzoek. De vraag of er overlappingen zijn van topics en/of motieven in andere werken zou een manier kunnen zijn om een onderzoek vorm te geven. Bij een dergelijke vergelijking zou men zich ook de vraag kunnen stellen of men op grond van gelijksoortige motieven en topics conclusies kan trekken over auteur specifieke kenmerken.

Bibliografie

- Abrams, Meyer Howard (1999). *A glossary of literary terms*. 7. ed. Fort Worth: Harcourt Brace College Publ. 366 p.
- Andorfer, Peter (2017). “Turing Test für das Topic Modeling. Von Menschen und Maschinen erstellte inhaltliche Analysen der Korrespondenz von Leo von Thun-Hohenstein im Vergleich”. In: *Zeitschrift für digitale Geisteswissenschaften*. URL: https://zfdg.de/2017_002 (Geraadpleegd op 16-06-2021).
- Anzenbacher, Arno (1999). “Bildungsbegriff und Bildungspolitik”. In: *Jahrbuch für Christliche Sozialwissenschaften* 40, p. 12–37. URL: <https://www.uni-muenster.de/Ejournals/index.php/jcsw/article/view/258> (Geraadpleegd op 17-01-2022).
- Arora, Sanjeev e.a. (2018). “Learning topic models – provably and efficiently”. In: *Communications of the ACM* 61.4, p. 85–93.
- Barbaresi, Adrien (2021). *simplemma. Simple multilingual lemmatizer for Python, especially useful for speed and efficiency*. URL: <https://github.com/adbar/simplemma> (Geraadpleegd op 19-03-2022).
- Barsch, Achim (2004). “Fiktion/Fiktionalität”. In: *Grundbegriffe der Literaturtheorie*. Red. door Ansgar Nünning. Sammlung Metzler Ser. Stuttgart: J. B. Metzler’sche Verlagsbuchhandlung & Carl Ernst Poeschel GmbH, p. 63–65.
- Bica, John (2021). *Tweet Topic Modeling: Using Short Text Topic Modeling on Tweets. Multi-part series showing how to scrape, preprocess and apply & visualize short text topic modeling for any collection of tweets*. URL: <https://medium.com/towards-artificial-intelligence/tweet-topic-modeling-part-3-using-short-text-topic-modeling-on-tweets-bc969a827fef> (Geraadpleegd op 19-03-2022).
- Bird, Steven, Klein, Ewan en Loper, Edward (2009). *Natural language processing with Python. Analyzing text with the natural language toolkit*. eng. 1. ed. Beijing en Köln: O’Reilly. 479 p.
- Bird, Steven en Tan, Liling (2021). *NLTK. Natural Language Toolkit*. URL: <https://www.nltk.org/> (Geraadpleegd op 20-01-2022).
- Blankenburg, Friedrich von (1965). *Versuch über den Roman. Faksimiledruck der Originalausgabe von 1774*. Mit einem Nachwort von Eberhard Lämmert. ger. Stuttgart: Metzler. 591 p.
- Blei, David M. (2010). “Introduction to Probabilistic Topic Models”. In: URL: <https://www.semanticscholar.org/paper/Introduction-to-Probabilistic-Topic-Models-Blei/5f1038ad42ed8a4428e395c96d57f83d201ef3b3> (Geraadpleegd op 16-06-2021).
- (2012). “Probabilistic topic models”. In: *Communications of the ACM* 55.4, p. 77–84.
- (2013). “Topic modeling and digital humanities”. In: *Journal of Digital Humanities* 2.1, p. 8–11. URL: <http://journalofdigitalhumanities.org/2-1/topic-modeling-and-digital-humanities-by-david-m-blei/> (Geraadpleegd op 10-06-2021).
- Blei, David M., Ng, Andrew en Jordan, Michael (2003). “Latent Dirichlet Allocation”. In: *Journal of Machine Learning Research* 3.05, p. 993–1022.

- Bleier, Arnim e.a. (2020). *Animation LSA on AP corpus*. gesis en WeST. URL: https://topicmodels.west.uni-koblenz.de/ckling/tmt/svd_ap.html (Geraadpleegd op 19-03-2022).
- Blevins, Cameron (2010). *Topic Modeling Martha Ballard's Diary*. URL: <http://www.cameronblevins.org/posts/topic-modeling-martha-ballards-diary/> (Geraadpleegd op 24-01-2022).
- Block, Sharon (2006). *Doing More with Digitization*. URL: <http://commonplace.online/article/doing-more-with-digitization/> (Geraadpleegd op 24-01-2022).
- Blom, Onno (2020). *Volkskrant Leesclub: Marieke Lucas Rijneveld, pas 29 jaar, lijkt nu al niet meer uit de letteren weg te denken. Wat maakt haar zo goed?* De Volkskrant. URL: <https://www.volkskrant.nl/cultuur-media/volkskrant-leesclub-marieke-lucas-rijneveld-pas-29-jaar-lijkt-nu-al-niet-meer-uit-de-letteren-weg-te-denken-wat-maakt-haar-zo-goed~b0b437e7/> (Geraadpleegd op 10-10-2021).
- Bluhm, Lothar (2004). *"Du kommst mir vor wie Saul, der Sohn Kis'..."*. *Wilhelm Meisters Lehrjahre zwischen 'Heilung' und 'Zerstörung'*. URL: http://www.goethezeitportal.de/db/wiss/goethe/meisterslehrjahre_bluhm.pdf (Geraadpleegd op 31-01-2022).
- Bock, Sina e.a. (2016). "Der Einsatz quantitativer Textanalyse in den Geisteswissenschaften". In: *DARIAH-DE Working Papers* 18. URL: <http://webdoc.sub.gwdg.de/pub/mon/dariah-de/dwp-2016-18.pdf> (Geraadpleegd op 16-06-2021).
- Börsenblatt (2021). *Straelener Übersetzerpreis 2021 vergeben*. URL: <https://www.boersenblatt.net/news/preise-und-auszeichnungen/straelener-uebersetzerpreis-2021-vergeben-169599> (Geraadpleegd op 14-09-2021).
- Boyd-Graber, Jordan en Blei, David (2009). "Multilingual Topic Models for Unaligned Text". In: Appears in Proceedings of the Twenty-Fifth Conference on Uncertainty in Artificial Intelligence (UAI2009). URL: <https://arxiv.org/pdf/1205.2657>.
- Boyd-Graber, Jordan, Hu, Yuening en Mimno, David (2017). "Applications of Topic Models". In: *FNT in Information Retrieval* 11.2-3, p. 143–296.
- Brett, Megan R. (2012). "Topic Modeling: A Basic Introduction". In: *Journal of Digital Humanities* 2.1. URL: <http://journalofdigitalhumanities.org/2-1/topic-modeling-a-basic-introduction-by-megan-r-brett/> (Geraadpleegd op 16-06-2021).
- Buckley, Jerome H. (1975). *Season of youth. The Bildungsroman from Dickens to Golding*. eng. 2. printing. Cambridge, Mass.: Harvard Univ. Press. 336 p.
- Burdorf, Dieter en Schweikle, Günther, red. (2007). *Metzler Lexikon Literatur. Begriffe und Definitionen*. ger. 3., völlig neu bearb. Aufl. Schweikle, Günther (Begr.) Burdorf, Dieter (Hrsg.) Schweikle, Günther (Begr.) Burdorf, Dieter (Hrsg.) Stuttgart en Weimar: Metzler. 845 p. URL: <http://site.ebrary.com/lib/alltitles/docDetail.action?docID=10857211> (Geraadpleegd op 31-01-2022).
- Busa, Roberto (1980). "The Annals of Humanities Computing: The Index Thomisticus". In: *Computers and the Humanities* 14.2, p. 83–90. URL: <http://www.jstor.org/stable/30207304>.
- Busch, Fabian (2020). "Marieke Lucas Rijneveld: Gnadenlos mit sich selbst". In: *Zeit*. URL: <https://www.zeit.de/kultur/literatur/2020-10/marieke-lucas-rijneveld-was-man-saet-geschlechtsidentitaet> (Geraadpleegd op 14-09-2021).
- Cairo, Alberto (2019). *How charts lie. Getting smarter about visual information*. First edition. Cairo, Alberto, (author.) New York, N.Y.: W.W. Norton & Company. 226 p.
- Chang, Jonathan e.a. (2009). "Reading Tea Leaves. How Humans Interpret Topic Models". In: *Advances in Neural Information Processing Systems 22: 23rd Annual Conference*

- on Neural Information Processing Systems 2009. *Proceedings of a meeting held 7-10 December 2009, Vancouver, British Columbia, Canada*. 32, p. 288–296.
- Chowdhury, Gobinda G. (2003). “Natural language processing”. In: *Annual Review of Information Science and Technology* 37, p. 51–89. URL: <https://strathprints.strath.ac.uk/2611/1/strathprints002611.pdf> (Geraadpleegd op 19-06-2021).
- Colonna, Vincent (2004). *Autofiction & autres mythomanies littéraires*. fre. Auch: Éd. Tristram. 250 p.
- Daemmrich, Horst S. en Daemmrich, Ingrid G. (1995a). “Eros”. In: *Themen und Motive in der Literatur. Ein Handbuch*. Red. door Horst S. Daemmrich en Ingrid G. Daemmrich. 2., überarb. und erw. Aufl. UTB für Wissenschaft Große Reihe Literaturwissenschaft 8034. Tübingen: Francke, p. 137–138.
- (1995b). “Familie”. In: *Themen und Motive in der Literatur. Ein Handbuch*. Red. door Horst S. Daemmrich en Ingrid G. Daemmrich. 2., überarb. und erw. Aufl. UTB für Wissenschaft Große Reihe Literaturwissenschaft 8034. Tübingen: Francke, p. 146–147.
- (1995c). “Kind (plötzliche Erkrankung oder Tod)”. In: *Themen und Motive in der Literatur. Ein Handbuch*. Red. door Horst S. Daemmrich en Ingrid G. Daemmrich. 2., überarb. und erw. Aufl. UTB für Wissenschaft Große Reihe Literaturwissenschaft 8034. Tübingen: Francke, p. 221.
- (1995d). “Paradies”. In: *Themen und Motive in der Literatur. Ein Handbuch*. Red. door Horst S. Daemmrich en Ingrid G. Daemmrich. 2., überarb. und erw. Aufl. UTB für Wissenschaft Große Reihe Literaturwissenschaft 8034. Tübingen: Francke, p. 274–281.
- red. (1995e). *Themen und Motive in der Literatur. Ein Handbuch*. ger. 2., überarb. und erw. Aufl. Deel 8034. UTB für Wissenschaft Große Reihe Literaturwissenschaft. Tübingen: Francke. 410 p.
- DARIAH-DE (2018). *Topics Explorer. V. 2.0.1*. URL: <https://github.com/DARIAH-DE/TopicsExplorer> (Geraadpleegd op 10-06-2021).
- de Veen, Thomas (2018). *Offers verzinnen om de dood te bezweren*. NRC. URL: <https://www.nrc.nl/nieuws/2018/03/22/offers-verzinnen-om-de-dood-te-bezweren-a1596746> (Geraadpleegd op 30-10-2021).
- (2021). *Jonge schrijvers domineren longlist Librisprijs*. NRC. URL: <https://www.nrc.nl/nieuws/2021/02/01/jonge-schrijvers-domineren-longlist-librisprijs-a4030003> (Geraadpleegd op 14-09-2021).
- Degens, Marc (2019). *Neue Erzählformen. Roman kriselt, Autofiktion blüht*. URL: <https://www.deutschlandfunk.de/neue-erzaehlformen-roman-kriselt-autofiktion-blueht-100.html> (Geraadpleegd op 07-02-2022).
- Diaz, Gene (2016). *stopwords-nl. Dutch stopwords collection*. URL: <https://github.com/stopwords-iso/stopwords-nl> (Geraadpleegd op 09-04-2022).
- Digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren (2022). “Bildungsroman”. In: *Algemeen letterkundig lexicon*. Red. door Digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren. URL: https://www.dbnl.org/tekst/dela012alge01_01/dela012alge01_01_00652.php (Geraadpleegd op 03-04-2022).
- Doubrovsky, Serge (2004). “Nah am Text / Textes en main”. In: *Autobiographie revisited. Theorie und Praxis neuer autobiographischer Diskurse in der französischen, spanischen und lateinamerikanischen Literatur*. Red. door Alfonso de Toro en Claudia Gronemann. Deel 4. Passagen. Hildesheim en Zürich: Olms, p. 117–127.
- Du, Keli (2019). *A Survey On LDA Topic Modeling In Digital Humanities*. URL: <https://dev.clariah.nl/files/dh2019/boa/0326.html> (Geraadpleegd op 16-06-2021).

- Entius, Yolanda (2018). *Rijneveld schrijft overdonderend debuut over een poëtische, verdoemde wereld*. Red. door Trouw. URL: <https://www.trouw.nl/cultuur-media/rijneveld-schrijft-overdonderend-debuut-over-een-poetische-verdoemde-wereld~b0828e8f/> (Geraadpleegd op 30-10-2021).
- Ernst, Christian Olaf (g.d.). *Krieg und autobiografischer Text. Literatur und Zeugenschaft*. Potsdam. URL: <https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKEwjYqfv7tv31AhVtgf0HHcraD04QFnoECAIQAQ&url=https%3A%2F%2Fwww.zeitpfeil.org%2Fstatic%2Fcommon%2Fdownload.php%2Fsave%2F12%2F Ernst-Autobiogr.pdf&usq=A0vVaw3RmCPNbUJSbefuiMh6TdLE>.
- Fechner, Martin en Weiß, Andreas (2017). “Einsatz von Topic Modeling in den Geschichtswissenschaften. Wissensbestände des 19. Jahrhunderts”. ger. In: *Zeitschrift für digitale Geisteswissenschaften*.
- Flanders literature (2021). *Michele Hutchison*. URL: <https://www.flandersliterature.be/translators/michele-hutchison> (Geraadpleegd op 15-09-2021).
- Frenzel, Elisabeth (1974). *Stoff- und Motivgeschichte*. ger. 2., verb. Aufl. Grundlagen der Germanistik. Berlin: E. Schmidt. 187 p.
- (1978). *Stoff-, Motiv- und Symbolforschung*. ger. 4., durchgesehene und ergänzte Auflage. Deel 28. Sammlung Metzler Abt. E., Poetik. Frenzel, Elisabeth (VerfasserIn). Stuttgart: J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung. 117 p.
 - (1980). *Vom Inhalt der Literatur. Stoff, Motiv, Thema*. Freiburg, Basel, Wien: Herder. 128 p.
- Fricke, Harald, red. (2007a). *Reallexikon der deutschen Literaturwissenschaft. Neubearbeitung des Reallexikons der deutschen Literaturgeschichte*. Band II H-O. ger. Deel 2. 3 delen. Berlin: De Gruyter.
- red. (2007b). *Reallexikon der deutschen Literaturwissenschaft. Neubearbeitung des Reallexikons der deutschen Literaturgeschichte*. Band III P-Z. ger. Deel 3. 3 delen. Berlin: De Gruyter.
- Géron, Aurélien (2019). *Hands-on machine learning with Scikit-Learn, Keras, and TensorFlow. Concepts, tools, and techniques to build intelligent systems*. eng. Second edition. Géron, Aurélien (VerfasserIn). Beijing e.a.: O'Reilly. 819 p.
- Glück, Helmut en Rödel, Michael, red. (2016). *Metzler Lexikon Sprache*. ger. 5., aktualisierte und überarbeitete Auflage. Glück, Helmut (HerausgeberIn) Rödel, Michael (HerausgeberIn) Glück, Helmut (HerausgeberIn) Rödel, Michael (HerausgeberIn). Stuttgart: J. B. Metzler Verlag. 837 p.
- Goldstone, Andrew en Underwood, Ted (2014). “The Quiet Transformations of Literary Studies. What Thirteen Thousand Scholars Could Tell Us”. In: *New Literary History* 45.3, p. 359–384. URL: https://www.researchgate.net/publication/285529367_The_Quiet_Transformations_of_Literary_Studies_What_Thirteen_Thousand_Scholars_Could_Tell_Us.
- Graham, Shawn, Weingart, Scott en Milligan, Ian (2012). “Getting Started with Topic Modeling and MALLET”. In: *Programming Historian*. URL: <https://programminghistorian.org/en/lessons/topic-modeling-and-mallet> (Geraadpleegd op 02-01-2022).
- Gutjahr, Ortrud (2007). *Einführung in den Bildungsroman*. ger. Einführungen Germanistik. Darmstadt: Wiss. Buchges. 160 p.
- Heimburger, Marieke en Herzke, Ingo, red. (2014). *Helga van Beuningen*. Copyright: VdÜ die Literaturübersetzer. Verband deutschsprachiger Übersetzer/innen literarischer und

- wissenschaftlicher Werke. URL: https://literaturuebersetzer.de/uevz/eintraege/Beuningen_Helga_van.htm (Geraadpleegd op 15-09-2021).
- Hildenbrandt, Vera e.a. (2015). „im Zentrum eines Netzes [...] geistiger Fäden“. Erschließung und Erforschung thematischer Zusammenhänge in heterogenen Briefkorpora“. In: *Datenbank-Spektrum* 15.1, p. 49–55. URL: <https://link.springer.com/article/10.1007%2Fs13222-014-0177-7>.
- Hockey, Susan (2008). “The History of Humanities Computing”. In: *A Companion to Digital Humanities*. Red. door John Unsworth, Susan Schreibman en Ray Siemens. Blackwell companions to literature and culture. Hoboken: John Wiley & Sons Ltd, p. 3–19.
- Honnibal, Matthew en Montani, Ines (2017). *spaCy 2. Natural language understanding with Bloom embeddings, convolutional neural networks and incremental parsing*. To appear. URL: <https://spacy.io/> (Geraadpleegd op 09-04-2022).
- Horstmann, Jan (2018). *Topic Modeling*. URL: https://fortext.net/routinen/methode_n/topic-modeling (Geraadpleegd op 11-06-2021).
- Jacobs, Jürgen (1983). *Wilhelm Meister und seine Brüder. Untersuchungen zum deutschen Bildungsroman*. ger. 2., unveränd. Aufl. München: Fink. 332 p.
- (2009). “Bildungsroman”. In: *Handbuch der literarischen Gattungen*. Red. door Dieter Lamping. Stuttgart: Kröner, p. 56–64.
- Jacobs, Jürgen en Krause, Markus (1989). *Der deutsche Bildungsroman. Gattungsgeschichte vom 18. bis zum 20. Jahrhundert*. ger. Arbeitsbücher zur Literaturgeschichte. München: Beck. 246 p.
- Jagarlamudi, Jagadeesh en Daumé III, Hal (2010). “Extracting Multilingual Topics from Unaligned Comparable Corpora”. In: *Advances in information retrieval. 32nd European Conference on IR Research, ECIR 2010, Milton Keynes, UK, March 28-31, 2010 ; proceedings*. Advances in Information Retrieval, 32nd European Conference on IR Research, ECIR 2010, Milton Keynes, UK, March 28-31, 2010. Proceedings. Red. door Cathal Gurrin. Lecture Notes in Computer Science / Information Systems and Applications, incl. Internet/Web, and HCI 5993. European Conference on IR Research. Berlin en Heidelberg: Springer, p. 444–456.
- Jannidis, Fotis, Konle, Leonard en Leinen, Peter (2019). *Thematic complexity*. URL: <https://dev.clariah.nl/files/dh2019/boa/0504.html> (Geraadpleegd op 24-01-2022).
- Jockers, Matthew L. en Mimno, David (2013). “Significant themes in 19th-century literature”. In: *Poetics* 41.6, p. 750–769.
- Kapadia, Shashank (2019a). *Evaluate Topic Models. Latent Dirichlet Allocation (LDA)*. URL: <https://towardsdatascience.com/evaluate-topic-model-in-python-latent-dirichlet-allocation-lda-7d57484bb5d0> (Geraadpleegd op 24-01-2022).
- (2019b). *Evaluate Topic Models: Latent Dirichlet Allocation (LDA)*. URL: <https://towardsdatascience.com/evaluate-topic-model-in-python-latent-dirichlet-allocation-lda-7d57484bb5d0> (Geraadpleegd op 19-03-2022).
- (2019c). *Topic Modeling in Python: Latent Dirichlet Allocation (LDA). How to get started with topic modeling using LDA in Python*. URL: <https://towardsdatascience.com/end-to-end-topic-modeling-in-python-latent-dirichlet-allocation-lda-35ce4ed6b3e0> (Geraadpleegd op 19-03-2022).
- Kherwa, Pooja en Bansal, Poonam (2018). “Topic Modeling. A Comprehensive Review”. In: *ICST Transactions on Scalable Information Systems*.
- Klafki, Wolfgang (2005). “Sinn-Dimensionen allgemeiner Bildung in der Schule”. In: *Zwischen Lehrerbildung und Lehrerausbildung. Texte zur Geschichte, Gegenwart und Zukunft*

- der Lehrerbildung in Osnabrück*. Red. door Monika Fiegert en Ingrid Kunze. Texte zur Theorie und Geschichte der Bildung 23. Münster: LIT-Verl., p. 181–199.
- Kleiss, Hans (2013). *Maurice Gilliams*. URL: <http://www.mauricegilliams.nl/> (Geraadpleegd op 10-10-2021).
- Kohlschmidt, Werner en Mohr, Wolfgang (2001). “Bildungsroman”. In: *Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte. Band 1*. A-K. Red. door Werner Kohlschmidt en Wolfgang Mohr. 2. Aufl. Deel 1. 1. Berlin: De Gruyter, p. 175–178.
- Köhn, Lothar (1968). “Entwicklungs- und Bildungsroman”. In: *Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte* 42.4. PII: BF03376429, p. 590–632.
- Kraus, Esther (2009). “Autobiografie”. In: *Handbuch der literarischen Gattungen*. Red. door Dieter Lamping. Stuttgart: Kröner, p. 22–30.
- Lejeune, Philippe (1989). “Der autobiographische Pakt”. In: *Die Autobiographie. Zu Form und Geschichte einer literarischen Gattung*. Red. door Günter Niggel. Wege der Forschung 565. Darmstadt: Wiss. Buchges, p. 214–257.
- Li, Susan (2018). *Topic Modeling and Latent Dirichlet Allocation (LDA) in Python*. URL: <https://medium.com/towards-data-science/topic-modeling-and-latent-dirichlet-allocation-in-python-9bf156893c24> (Geraadpleegd op 19-03-2022).
- Liu, Max (2020). *Marieke Lucas Rijneveld. ‘My stories all came back to the loss of my brother’*. iNews. URL: <https://inews.co.uk/culture/marieke-lucas-rijneveld-the-discomfort-of-evening-interview-books-mental-health-author-412532> (Geraadpleegd op 19-02-2022).
- Lüthi, Max (1978). *Das europäische Volksmärchen. Form und Wesen*. ger. 6., durchges. Aufl. Deel 312. Uni-Taschenbücher. München: Francke. 144 p.
- Martini, Fritz (1961). “Der Bildungsroman. Zur Geschichte des Wortes und der Theorie”. In: *Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte* 35.1, p. 44–63.
- McCallum, Andrew Kachites (2002). *MALLET. A Machine Learning for Language Toolkit*. URL: <http://mallet.cs.umass.edu/> (Geraadpleegd op 17-06-2021).
- Melichar, Bernd (2021). *Trend zur Autofiktion. Literatur zwischen Dichtung und Wahrheit*. Red. door kleinezeitung.at. URL: https://www.kleinezeitung.at/kultur/5942650/Trend-zur-Autofiktion_Literatur-zwischen-Dichtung-und-Wahrheit (Geraadpleegd op 07-02-2022).
- metaLAB Harvard (2012). *Paper Machines*. URL: <https://github.com/papermachines/papermachines> (Geraadpleegd op 17-06-2021).
- Mohamed Alloghani e.a. (2020). “A Systematic Review on Supervised and Unsupervised Machine Learning Algorithms for Data Science”. In: *Supervised and unsupervised learning for data science*. Red. door Yap Bee Wah en Michael W. Berry. Unsupervised and semi-supervised learning, p. 3–21.
- Moretti, Franco (2013). *Distant reading*. eng. Moretti, Franco (VerfasserIn). London en New York: Verso. 244 p.
- Morgenstern, Karl (1820). “Über das Wesen des Bildungsromans”. Vortrag, gehalten den 12. December 1819. In: *Inländisches Museum*. Red. door Carl Eduard Raupach. Deel 1. 4 delen. 1. Dorpat, p. 46–61.
- Mueller, Martin (2021). *Scalable Reading*. URL: <https://sites.northwestern.edu/scalablereading/> (Geraadpleegd op 10-06-2021).
- Murakami, Akira e.a. (2017). “‘What is this corpus about?’ Using topic modelling to explore a specialised corpus”. In: *Corpora* 12.2, p. 243–277.

- NBV21 (2004a). *Exodus 11. Vers 5*. Red. door debijbel.nl. URL: <https://debijbel.nl/bijbel/NBV21/EX0.11/Exodus-11> (Geraadpleegd op 27-02-2022).
- (2004b). *Hosea 8. Vers 7*. Red. door debijbel.nl. URL: <https://debijbel.nl/bijbel/NBV21/HOS.8/Hosea-8> (Geraadpleegd op 30-10-2021).
- Nelson, Robert K. (2020). *Mining the Dispatch*. URL: <https://dsl.richmond.edu/dispatch/topics> (Geraadpleegd op 24-01-2022).
- NumFOCUS (2022). *pandas. Python Data Analysis Library*. URL: <https://pandas.pydata.org/> (Geraadpleegd op 19-01-2022).
- Nünning, Ansgar, red. (2004). *Grundbegriffe der Literaturtheorie*. Sammlung Metzler Ser. Stuttgart: J. B. Metzler'sche Verlagsbuchhandlung & Carl Ernst Poeschel GmbH. 324 p.
- Pfeifer, Wolfgang (1993). "Bildung". In: *Etymologisches Wörterbuch des Deutschen. digitalisierte und von Wolfgang Pfeifer überarbeitete Version im Digitalen Wörterbuch der deutschen Sprache*. Red. door Wolfgang Pfeifer. URL: <https://www.dwds.de/wb/etymwb/Bildung> (Geraadpleegd op 11-02-2022).
- Piters, Miriam (2018). *Recensie: Marieke Lucas Rijneveld – De avond is ongemak*. Red. door TZUM. URL: <https://www.tzum.info/2018/02/recensie-marieke-lucas-rijneveld-avond-is-ongemak/> (Geraadpleegd op 30-10-2021).
- Radim Rehurek, Petr Sojka (2010). *Software Framework for Topic Modelling with Large Corpora*. URL: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/summary?doi=10.1.1.695.4595>.
- Rakusa, Ilma (2014). *Autobiographisches Schreiben als Bildungsroman. Stefan Zweig Poetikvorlesungen*. ger. Deel 1. Stefan-Zweig-Poetikvorlesung. Wien: Sonderzahl. 79 p.
- Ramage, Danien en Rosen, Evan (2009). *Stanford Topic Modeling Toolbox. V. 0.4.0*. URL: <https://downloads.cs.stanford.edu/nlp/software/tmt/tmt-0.4/> (Geraadpleegd op 17-06-2021).
- Rhody, Lisa M. (2012). "Topic Modeling and Figurative Language". In: *Journal of Digital Humanities*. URL: <http://journalofdigitalhumanities.org/2-1/topic-modeling-and-figurative-language-by-lisa-m-rhody/> (Geraadpleegd op 24-01-2022).
- Rijneveld, Marieke Lucas (2018). *De avond is ongemak*. Amsterdam: Atlas Contact.
- (2020). *The Discomfort of Evening*. London: Faber & Faber.
- (2021). *A Christmas tree full of discomfort*. URL: https://www.instagram.com/p/CXiY7xdouY4/?utm_medium=share_sheet (Geraadpleegd op 19-02-2022).
- (2022). *@mariekelucasrijneveld*. URL: https://instagram.com/mariekelucasrijneveld?utm_medium=copy_link (Geraadpleegd op 27-03-2022).
- Ritter, Isabel (2022). *DAIO-Topics. Topic modeling workflow used for Marieke Lucas Rijneveld's "De avond is ongemak"*. URL: <https://github.com/IsabelRitter/DAIO-Topics> (Geraadpleegd op 10-04-2022).
- Röder, Michael, Both, Andreas en Hinneburg, Alexander (2015). "Exploring the Space of Topic Coherence Measures". In: *Proceedings of the Eighth ACM International Conference on Web Search and Data Mining*. WSDM 2015: Eighth ACM International Conference on Web Search and Data Mining (Shanghai China). Red. door Xueqi Cheng. ACM Digital Library. Association for Computing Machinery-Digital Library e.a. New York, NY: ACM, p. 399–408.
- Schaefer, Christina (2008). "Die Autofiktion zwischen Fakt und Fiktion." In: *Im Zeichen der Fiktion. Aspekte fiktionaler Rede aus historischer und systematischer Sicht*. Festschrift für Klaus W. Hempfer zum 65. Geburtstag. Red. door Irina O. Rajewsky en Ulrike Schneider. Romanistik. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, p. 299–327.

- Schmidt, Ben (2012). *When you have a MALLET, everything looks like a nail*. URL: <http://sappingattention.blogspot.com/2012/11/when-you-have-mallet-everything-looks.html> (Geraadpleegd op 16-06-2021).
- Schöch, Christof (2017). “Topic Modeling Genre. An Exploration of French Classical and Enlightenment Drama”. In: *Digital Humanities Quarterly* 011.2.
- (24.01.2022). *CLiGS – Computergestützte literarische Gattungsstilistik*. URL: <https://cligs.hypotheses.org/> (Geraadpleegd op 24-01-2022).
- Schweizer Radio und Fernsehen (2021). *Marieke Lucas Rijneveld - Eine Amour fou an der Grenze des Zumutbaren*. SRF. URL: <https://www.srf.ch/kultur/literatur/marieke-lucas-rijneveld-eine-amour-fou-an-der-grenze-des-zumutbaren> (Geraadpleegd op 30-10-2021).
- Sehgal, Parul (2020). *An Award-Winning Debut Novel About Innocence Shattered Offers Terror and Solace*. The New York Times. URL: <https://www.nytimes.com/2020/09/08/books/review-discomfort-of-evening-marieke-lucas-rijneveld.html> (Geraadpleegd op 29-10-2021).
- Selbmann, Rolf (1994). *Der deutsche Bildungsroman*. ger. 2., überarbeitete und erweiterte Auflage. Deel Band 214. Sammlung Metzler. Selbmann, Rolf (VerfasserIn). Stuttgart en Weimar: Verlag J. B. Metzler. 191 p.
- Sievert, Carson en Shirley, Kenneth E. (2014). *LDavis. A method for visualizing and interpreting topics*. en.
- Simmler, Severin (2012). *cophi-toolbox. A repository containing general functions for processing and accessing text corpora*. Universität Würzburg. URL: <https://github.com/cophi-wue/cophi-toolbox> (Geraadpleegd op 22-01-2022).
- Sinclair, Stéfan en Rockwell, Goeffrey (2021). *Voyant Tools. V. 2.4*. URL: <https://voyant-tools.org/> (Geraadpleegd op 17-06-2021).
- Softo Limited (2022). *Convertio. EPUB-zu-TXT-Konverter*. URL: <https://convertio.co/de/epub-txt/> (Geraadpleegd op 19-01-2022).
- Stanizek, Georg (1992). “Bildungs- und Entwicklungsroman”. In: *Literaturlexikon*. Red. door Volker Meid. Gütersloh: Bertelsmann Lexikon Verl., p. 117–122.
- Suhrkamp Verlag (2021). *Helga van Beuningen auf suhrkamp.de*. de. Copyright: Suhrkamp Verlag AG - www.suhrkamp.de. URL: <https://www.suhrkamp.de/person/helga-van-beuningen-p-12680> (Geraadpleegd op 15-09-2021).
- Sun, Yingcheng, Loparo, Kenneth en Kolacinski, Richard (2020). *Conversational Structure Aware and Context Sensitive Topic Model for Online Discussions*. 2020 IEEE 14th International Conference on Semantic Computing (ICSC). URL: <https://arxiv.org/pdf/2002.02353>.
- Taylor, Catherine (2020). *The Discomfort of Evening — winner of the International Booker*. Financial Times. URL: <https://www.ft.com/content/99700e96-6203-11ea-abcc-910c5b38d9ed> (Geraadpleegd op 29-10-2021).
- Telnes Iversen, Anniken (2009). “Change and continuity. The Bildungsroman in English”. Department of Culture and Literature. Dissertation. Tromsø: University of Tromsø. URL: <https://munin.uit.no/bitstream/handle/10037/2486/thesis.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.
- Underwood, Ted (2012). *Topic modeling made just simple enough*. URL: <https://tedunderwood.com/2012/04/07/topic-modeling-made-just-simple-enough/> (Geraadpleegd op 16-06-2021).

- University of California (2020). *Digital Humanities Scope & Objectives*. URL: <https://catalog.registrar.ucla.edu/ucla-catalog20-21-591.html> (Geraadpleegd op 10-06-2021).
- Urban-Halle, Peter (2019). *Ein Roman wie von Brueghel gemalt. Marieke Lucas Rijneveld: "Was man sät"*. Deutschlandfunk Kultur. URL: https://www.deutschlandfunkkultur.de/marieke-lucas-rijneveld-was-man-saet-ein-roman-wie-von.950.de.html?dram:article_id=464419 (Geraadpleegd op 27-10-2021).
- Vajjala, Sowmya e.a. (2020). *Practical natural language processing. A comprehensive guide to building real-world NLP systems*. eng. First edition. Vajjala, Sowmya (VerfasserIn) Majumder, Bodhisattwa (VerfasserIn) Gupta, Anuj (VerfasserIn) Surana, Harshit (VerfasserIn). Beijin, Boston en Farnham: O'Reilly. 495 p. URL: <https://ebookcentral.proquest.com/lib/kxp/detail.action?docID=6229498>.
- van den Berg, Erik (2020). *De vertalingen van De avond is ongemak leveren een oogst aan omslagen op*. De Volkskrant. URL: <https://www.volkskrant.nl/cultuur-media/de-vertalingen-van-de-avond-is-ongemak-leveren-een-oogst-aan-omslagen-op~bc8d6fc8d/> (Geraadpleegd op 30-10-2021).
- van den Hoven, Gerit (23.08.2020). *Marieke Lucas Rijneveld, geboren in Nieuwendijk, hoort nu al bij de literaire wereldtop*. Red. door BN DeStem. 2020. URL: <https://www.bndestem.nl/oosterhout/marieke-lucas-rijneveld-geboren-in-nieuwendijk-hoort-nu-al-bij-de-literaire-wereldtop~a1f296b5/?referrer=https%3A%2F%2Fwww.google.com%2F> (Geraadpleegd op 14-09-2021).
- van Kommer, Rachel (2021). "Schrijver Marieke Lucas Rijneveld: 'Ik ben geen jongen en geen meisje, ik ben een tussenmens'". In: *AD*. URL: <https://www.ad.nl/show/schrijver-marieke-lucas-rijneveld-ik-ben-geen-jongen-en-geen-meisje-ik-ben-een-tussenmens~a29c2c1d/?referrer=https%3A%2F%2Fwww.google.com%2F> (Geraadpleegd op 14-09-2021).
- van Veen, Evelien (2020). *De favorieten van Booker Prize-winnaar Marieke Lucas Rijneveld. 'Als ik ergens tegenop zie, speel ik The Sims'*. De Volkskrant. URL: <https://www.volkskrant.nl/mensen/de-favorieten-van-booker-prize-winnaar-marieke-lucas-rijneveld-als-ik-ergens-tegenop-zie-speel-ik-the-sims~bf36db59/> (Geraadpleegd op 19-02-2022).
- Villachia, Jeannette (2019). *Unter Gottes Auge. "Was man sät" von Marieke Lucas Rijneveld*. Wiener Zeitung. URL: <https://www.wienerzeitung.at/nachrichten/kultur/literatur/2042225-Unter-Gottes-Auge-Was-man-saet-von-Marieke-Lucas-Rijneveld.html> (Geraadpleegd op 27-10-2021).
- Vollmer, Anna (2020). *Ein Herz aus Hackfleisch*. Frankfurter Allgemeine Zeitung. URL: <https://www.faz.net/aktuell/feuilleton/buecher/rezensionen/belletristik/marieke-lucas-rijnevelds-roman-was-man-saet-16427851.html> (Geraadpleegd op 14-09-2021).
- von Wilpert, Gero (1964). *Sachwörterbuch der Literatur*. 4de ed. Stuttgart: Kröner.
- Vos, Lisa (2016). *C. Buddingh'-Prijs 2016 is voor Marieke Rijneveld*. NRC. URL: <https://www.nrc.nl/nieuws/2016/06/09/c-buddingh-prijs-2016-is-voor-marieke-rijneveld-a1406654> (Geraadpleegd op 14-09-2021).
- Volkamp, Wilhelm (2004). *"Ein anderes Selbst". Bild und Bildung im deutschen Roman des 18. und 19. Jahrhunderts*. ger. 1. Aufl. Deel 15. Essener kulturwissenschaftliche Vorträge. Göttingen: Wallstein. 108 p.

- Weitin, Thomas (2017). “Scalable Reading”. In: *Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik* 47.1. PII: 48, p. 1–6.
- Williams, Holly (2020). *The Discomfort of Evening by Marieke Lucas Rijneveld. Review.* The Guardian. URL: <https://www.theguardian.com/books/2020/mar/22/the-discomfort-of-evening-by-marieke-lucas-rijneveld-review> (Geraadpleegd op 27-10-2021).
- Words Without Borders (2021). *Michele Hutchison - Words Without Borders.* URL: <https://www.wordswithoutborders.org/contributor/michele-hutchison> (Geraadpleegd op 15-09-2021).
- Zipfel, Frank (2009a). “Autofiktion”. In: *Handbuch der literarischen Gattungen*. Red. door Dieter Lamping. Stuttgart: Kröner, p. 31–36.
- (2009b). “Autofiktion. Zwischen den Grenzen von Faktualität, Fiktionalität und Literarität?” In: *Grenzen der Literatur. Zu Begriff und Phänomen des Literarischen*. Red. door Simone Winko, Fotis Jannidis en Gerhard Lauer. Deel 2. Revisionen 2. Berlin: De Gruyter, p. 285–314.